موجیم کہ آسودگئی ما عدم ماست
ما زندہ ازانیم کہ آرام نہ گیریم

حیات افغانستان

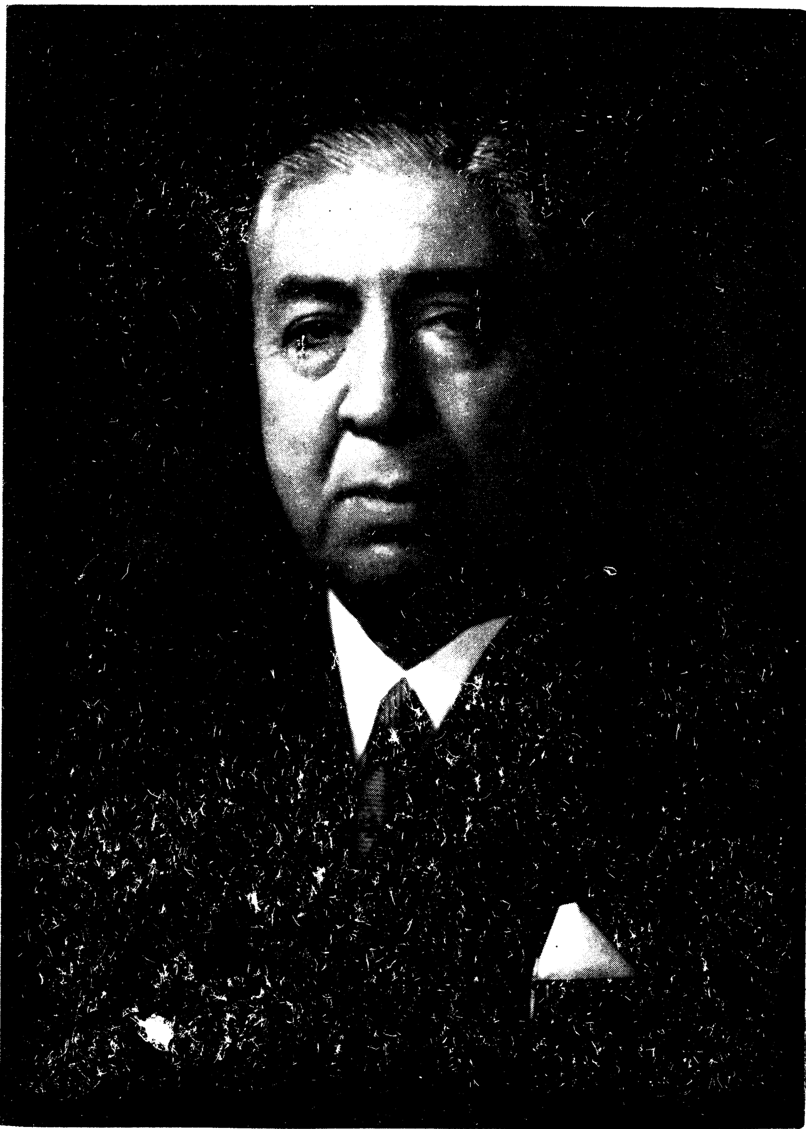
مصنف

میجر صاحبزادہ نور محمد شاہ مصنف نور کہستان

ایبٹ آباد یکم اگست سنہ ۱۹۵۸ء

قیمت پانچ روپے

منظور عام پریس پشاور میں چھپوایا گیا

میجر صاحبزادہ نور محمد شاہ مصنف کتاب

۱

فہرست مضامین

نمبر	نام مضمون	صفحہ
۱	انتساب	۷
۲	حرف آغاز	۸
۳	تیاری سفر کابل	۱۱
۴	ورود کابل	۱۳
۵	ملاقات با احباب و دوستان در کابل	۱۸
۶	عزیمت بطرف ترکستان بغرض زیارت. مزار شریف حضرت شاہ ولایت۔	۲۲
۷	بر سبیل تذکرہ	۲۳
۸	لطیفہ حیلۂ شرعی	۳۱
۹	تازیانۂ عبرت	۳۵
۱۰	یک نقل تازہ۔	۴۰

نمبر	نام مضمون	صفحہ
۱۱	حکایت ذوالنون مصری	۴۹
۱۲	درس بصیرت	۵۱
۱۳	چند سخن ہائے گفتنی راجع بہ جمہوریت۔	۵۶
۱۴	باز آمدم بر سر داستان۔	۶۴
۱۵	قیام کابل	۶۹
۱۶	سیر کوہستان۔	۷۳
۱۷	ملاقات با اعزہ و اقارب۔	۷۹
۱۸	مراجعت بطرف کابل از کوہستان۔	۹۵
۱۹	شرف باریابی بہ حضور اعلیحضرت ہمایونی۔	۱۰۱
۲۰	سفر از کابل تا پشاور۔	۱۱۸
۲۱	شرافت سردار عبدالرشید خان۔	۱۲۳
۲۲	حالات خاندان سردار عبدالرشید خان و نواب مظفر علی خان قزلباش	۱۲۴
۲۳	پیشرفت روسیہ۔	۱۲۷

صفحہ	نام مضمون	نمبر شمار
۱۲۹	پیغام دوست محترم سردار فیض محمد خان از حجاز	۲۴
۱۳۱	دو عدد تحائف والاحضرت شاہ ولی خان غازی۔	۲۵
۱۴۱	ضمیمہ۔	۲۶
۱۴۴	خاموشش انقلاب نظم حضرت کوکب تبریزی۔	۲۷
۱۴۹	فوائد اتفاق۔	۲۸
۱۵۸	یاد ایام طفلی۔	۲۹
۱۶۱	واقعۂ جانشینی اقبال محمد جان۔	۳۰
۱۷۵	سند استاد۔	۳۱
۱۷۷	الغیب عنداللہ۔	۳۲
۱۸۰	نگہداشت حافظ حقیقی۔	۳۳
۱۸۸	یک واقعۂ قدیم۔	۳۴
۱۹۸	جشن میت در ملک ما۔	۳۵
۲۰۳	یک ضروری گذارش۔	۳۶
۲۰۵	ترجمہ کلام اقبالؒ۔	۳۷
۲۰۷	تعلیم جدید مسلمانان دور حاضر۔	۳۸

نمبر شمار	نام مضمون	صفحہ
۳۹	حالات قوم ہزارہ افغانستان	۲۰۹

تصاویر

۱ صاحبزادہ میجر نور محمد شاہ مصنف کتاب ہذا

۲ عالیجناب جرنیل محمد ایوب خان ۔

۳ امیر حبیب اللہ خان المعروف بہ بچہ سقاؤ۔

۴ اعلیحضرت محمد ظاہر شاہ ۔ بادشاہ افغانستان۔

۵ اعلیحضرت محمد نادر شاہ شہید بمعہ والاحضرتین
شاہ ولی خان و شاہ محمود خان۔

موجیم کہ آسودگئی ما عدم ما است
ما زندہ از آنیم کہ آرام نگیریم

سیاحت افغانستان

تصنیف:۔ صاحبزادہ نور محمد شاہ مصنف نورکہستان

ایبٹ آباد یکم اگست ۱۹۵۸ء

محترم جنرل محمد ایوب خان صدر پاکستان

انتساب

من این تصنیف خود را بنام دوست
محترم قدردان علم و ہنر جنرل محمد ایوب خان
سپہ سالار عساکر پاکستان
معنون مے نمایم

ایبٹ آباد یکم اگست ۱۹۵۸ء

مصنّف

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

حرفِ آغاز:-

خوشا وقتے و خرّم روزگارے
کہ بعد از صد ہزاران انتظارے
کسے روئے وطن را باز بیند
چو بلبل روئے گل را در بہارے

از مدت ہائے مدید خواہش داشتم کہ یک بار قبل از وفات ملک و املاک و جائے پیدائش خود را ببینم۔ اما ہیچ صورتِ بر آمدن این آرزو بہ نظر نہ مے آمد کہ آیا حکومت موجودہ اجازہ خواہد داد یا نہ مگر بفحوائے کُلُّ اَمرٍ مَرھُونٌ بِاَوقَاتِھَا اتفاقاً در ماہ فروری ۱۹۵۸ء میلادی برائے سیر و تفریح عازم لاہور شدم و بہ منزل برخوردار عزیز سردار عبدالرشید خان وزیر اعلائے پاکستان غربی مقیم بودم۔ در ہمان ایام برخوردار ہز اکسیلنسی محمد اسلم خان خٹک

سفیر کبیر دولت پاکستان در افغانستان نیز مهمان سردار مذکور بود۔ یک ہفتہ یک جا بودیم۔ بہ دوران گفتگو این آرزوئے دیدن وطن ہم درمیان آمد۔ سفیر مذکور کہ خدائے بزرگ و برتر در عمر و عزتش بیفزاید مرا مانند عموئے خود می گمارد گفت من سعی و کوشش خودرا بکار آوردہ این آرزوئے دیرینۂ شمارا خواہم بہ آورد۔

بعد از یک ہفتہ سفیر مذکور بہ کابل مراجعت نمود و من بہ پشاور رسیدم۔ چند روز گذشتہ بود کہ از کابل تلغراف سفیر صاحب موصوف رسید کہ وزارت خارجۂ افغانستان راجع بہ آمدن شما اجازہ دادہ و بہ قونصل خود کہ در پشاور مقیم است امر فرمودہ کہ مشارٌ الیہ بہ شما ویزا بدہد۔ چہ قدر خوشنود و مسرور شدم کہ خدائے کارساز برائے من سببے پیدا کرد کہ بعد از موعد شصت و شش ۶۶ سال وطن عزیز و قوم و قبیلۂ خودرا ببینم

للّٰہ درّہ ما قال

حب وطن از ملک سلیمان خوشتر
خار وطن از سنبل و ریحان خوشتر
یوسف کہ بہ مصر بادشاہی مے کرد
مے گفت گدا بودن کنعان خوشتر

حالات بیرون شدن ما از وطن در سال ۱۹۴۸ء میلادی۔ در کتاب نور کہستان با التفصیل درج است کہ بہ ناظرین روشن و مبرہن خواہد شد۔

مختصر اینکہ از حکومت پاکستان پاسپورٹ گرفتم و آمادۂ سفر شدم۔ ویزہ ہم شد حالا دریں فکر افتادم کہ بہ موٹر شخصی خود بردم یا بہ موٹر کرایہ کسے گفت کہ راہ کابل خیلے خراب است بہ موٹر شخصی خود سفر نہ کنید۔ کہ دریں راہ خراب خواہد شد۔ کسے مے گفت کہ راہ کابل ہیچ خرابی ندارد۔ بہتر ہمیں است کہ در موٹر شخصی

خود سفر کنید۔ خلاصہ اینکہ ہر دہان و ہر خبر۔ اطمینانِ درست کسے نہ مے داد۔ در ہمین پس و پیش ولیت ولعل بودم کہ یک دوست محترم چل سالہ ام موسیو گاۓ پارسی کہ ایجنٹ سائر سفارت ہائے خارجہ مقیم افغانستان است و دارائے واقفیت ہائے زیاد است۔ مرا رائے داد کہ سواریٔ جیپ بہتر است۔ من برایت انتظام مے کنم۔

تیاریٔ سفر کابل

پانزدہم ماہ جون سال ۱۹۵۸ عیسوی ساعت (۹) نہ دقیقۂ صبح در اطاق خود نشستہ بودم پسر مایم وزیر زادہ محمد یوسف خان نیز تشریف داشتند کہ اردلیٔ ڈپٹی کمشنر پشاور پیغام آورد کہ از کراچی ساعت نہ و چل پنج دقیقہ سردار عبد الرشید خان وزیر صنعت مرکز پاکستان در طیارہ از کراچی بہ پشاور مے رسد۔

شما بهمراه موصوف به کابل مے روید ـ تیار باشید ـ گفتم خیلے خوب ـ وزیرزادهٔ موصوف گفت من حیرانم که در چهل و پنج (۴۵) دقیقه چگونه تیار می شوی؟ گفتم من بسیار سفرها کرده ام ـ مشق دارم ـ چنانچه تیار شده وقتیکه در میدان طیاره رسیدم ـ طیاره که از کراچی آمده بود هم نمودار شد ـ درین طیاره سردار عبدالرشید ـ خان وزیر صنعت مرکزی ـ محمد اسلم خان خٹک سفیر کبیر پاکستان و خان عطاء الله خان سکتر امور قبائل ومیاں ارشاد حسین صاحب جائنٹ سکتر امور خارجه پاکستان و سمیع الدین خان مدیر حمل و نقل آمده بودند ـ باہم ملاقات کرده بهمراه ایشان در طیاره نشستم طیاره پرواز نمود ـ این مرحمت خدا و لطف وزیر صاحب موصوف بوده که در ۲۵ دقیقه بے زحمت وتکلیف در میدان طیاره (خواجه رواش) کابل فرود آمدیم من بارها تا تورخم سرحد افغانستان رفته ام

خیال داشتم کہ پس از عبور کوہ "تاترہ" علاقہ میدانی خواہد بود۔ لاکن در طیارہ دیدہ شد کہ تا جلال آباد۔ طیارہ بسیار کوہ ہا را عبور مے کنند۔

ورود کابل

میدان طیارہ کابل اسفالت ناشدہ و خام است۔ برائے پیشوائی این وفدِ تجارتی کہ رئیس آن سردار عبدالرشید خان بودہ۔ تمام عملۂ سفارتخانۂ پاکستان و از طرف حکومت افغانستان سردار غلام محمد خان وزیر صنعت و از طرف وزارتِ خارجہ آقائے زلمی خان پسر والاحضرت فیلڈ مارشل سردار شاہ محمود خان غازی تشریف آوردہ بودند۔ خوش آمدید گفتہ باہم مصافحہ و معانقہ کردیم۔ چونکہ آقائے زلمی خان مرا پیشتر در گورنمنت ہاؤس پشاور دیدہ و شناسا بودہ۔ بامن زیادہ تر توجہ و مہربانی را اظہار داشتہ تلطف خاص نمودند۔ ما جملہ مہمان ہا در موترہا نشستہ جانب

مهمان خانه دارالامان حرکت نمودیم۔

ازین مقام تا دارالامان یک سرک خیلے کشاده است۔ که چهار موتر بلا تکلف پهلو به پهلو می توانند حرکت بکنند۔ هر دو جانب سرک۔ درخت هائے سرسبز سر به بالا کشیده هر آینده و رونده را دعوت نظاره مے دهند۔ از کابل به فاصله ۴½ میل که هفت کلومتر مے شود۔ این مهمان خانه خیلے مرغوب و جاذب توجه است۔ فرش و فروش اعلےٰ۔ دو نفر مهمان دار هوشمند و متواضع۔ خدمتگاران باادب بابوت و پتلون سیاه و پیرهن و کوت سفید بو درگلو بسته

.. من خیال داشتم که تعلق من به این وفد تا رسیدن کابل بود۔ و من به منزل سفیر صاحب قیام خواهم کرد که من مهمان موصوف مے باشم۔ این خیال خود را به برخوردار عزیز عبدالغفور خان که نائب سفیر است اظهار کردم۔ گفت نه حکومت افغانستان شما را نیز

بحیث مهمان دولتی شناخته شما هم در همین جا قیام خواهید
نمود اطاقی خیلی خوبی برایم مختص نموده. به اطاق
خود رفته مهماندار را گفتم ای برادر وطنی! ملازم همراه
خود ندارم بدونِ ملازم - درین پیرانه سالی - نه می
توانم کار های خود را سرانجام بدهم - یک نفر
برایم مقرر کنید. گفت بسیار خوب آقا! از همان
خدمتگاران یکی را پیش من آورده گفت که
اسمش عبدالستار و شخصی هوشمند و فهمیده
است تا وقتیکه شما درین جا مقیم هستید -
این نفر برائی اجرائی ضروریات شما معین شده-
کلید صندوق خود را حواله اش کرده گفتم - حالا تو می
دانی و کار تو - اینک کالا ها و رخت ها سوئی من حواله
تو این ها را با الترتیب در المماری ها بگذار خود رفتم
به میز طعام چاشت خیلی طعام های لذیذ وطنی
وارد پائی هر قسم با میوه های موسمی به اندازه

وافر بالائے میز چیده و حاضر بود. از طعام فارغ شده به مهماندار گفتم که این موسم توت است. شصت و شش سال گذشته که با توت شیرین و خوب وطن حلق خود را تر نکرده ام جواب داد آقا! فردا از ده افغانان توت آورده پیش تان حاضر می کنم گفتم بالایش جغلهٔ برف کوهی وطنی بریزی نه که ماشینی. خنده کرده خوش شد و گفت آقا! فهمیدم که شما هر چیز را می فهمید. همه درست می کنم.

دویم روز توت شیرین بمعه تمسق میوهٔ قندهار که خیلی لذیذ و شیرین است علاوه از دیگر میوه ها چیده برایم حاضر کرد. از سلیقه مندی و سخن فهمی آن خیلی مسرور و متاثر شدم.

ارکان وفد برائے مذاکرات. با

نمائندگان افغانی به مجلس مذاکرات برفتند و من
موتر گرفته برائے سیر و تفریح و دیدن بازارها
و جاهائے قدیم و جدید و ملاقات دوستان و
عزیزان خود روانه شدم، من از دیدار دوستان و
همقومان خود و ایشان از ملاقات من محفوظ گشته
شکر خدارا بجا آوردم که زنده مانده ملک و وطن
خود را باز دیدم۔

چرا شکر خدائے خود نگویم
که آب رفته باز آمد به جویم

تا ساعت یک چاشت واپس به مهمان
خانه آمدم همراهان من نیز آمده بودند۔ طعام
چاشت خورده استراحت کردم۔

آن ها باز بکار خود مصروف شدند۔
وقت عصر باهم یک جا چائے نوشیدیم
شب در منزل سفیر پاکستان دعوت بزرگ

ترتیب داده شده بود - صاحب منصبان
و افسران افغان نیز درین دعوت - مدعو
بودند - تا ساعت یازده بجهٔ شب - در خوش
خواهی و پرخوری و خوش اختلاطی گذشت - روز
دویم نیز به همان طریق سابق -

ملاقات با دوستان واحباب در کابل

حالا از دوستان کابل هریک برائے
دعوت چاشت، و شب مرحمت مے نمودند -
منجملهٔ آن کسان آن ها که طعام با آن ها مے خوردم اول سردار
محمد کبیر خان و خانم محترمه اش که ذکر شان در
کتاب نورکهستان آمده با پسران و دختر عزیزش
ایشان آن قدر تلطف و مرحمت و مهمان نوازی
فرمودند که گویا من یک فرد خانوادهٔ ایشان بودم
خانهٔ احسان شان آباد - دوم دوست عزیزم

سردار محمد رحیم جان و خانم محترمه اش و آقای فرید جان پسرش و هما جان دخترش و سردار محمد عتیق خان و خانم محترمه اش و دختر نجیب و عزیزش سلمها الله تعالی و محترمه بی بی گل سارا جان و فرزند ارجمندش و کتور محمد ابراهیم جان و خواهرش سیما جان بوده. علاوه ازین ملاقات با دوستان محترم سردار محمد یونس جان و خانم محترمه اش و برخوردار خلیل جان کوهستانی و آقای سرور گویا و آقای نور احمد خان اعتمادی و خانم محترمهٔ سردار جمعه خان و صدیقه جان و دخترش وغیره می شد از عزیزان خودم محمد ناصر جان نواسهٔ عمویم و برخوردار محمد کریم جان و برادرزاده ام محمد ایوب جان که در کابل بودند. برای دیدن من می آمدند تا که مردم اقربای کوهستان که وطن مالوف من است خبر شده روان جانب کابل برای

ملاقات و دیدنم رسیده - چونکه درین ایام در قوم پدری
و مادری از همه معمرتر من مے باشم - مگر ریشم تراشیده
و لباس اروپائی در بر و کلاه شاپو بر سر - باقی برادر
زاده ها و خویشان معمر با ریش و فش - عمامه ها بر سر
و چوغه هائے دراز و کشال در بر مطابق رواج ملک تسبیح ها در دست
و جوانان مانند من در لباس اروپائی آمده هر کسے
از ایشان دست و پائے مرا بوسه مے دادند -
و من خود را وجه مضحکه مے دانستم و خنده مے کردم -
هرچند ایشان را منع مے کردم - قبول نه مے
کردند - و همین خواهش و درخواست مے کردند
که به کوهستان درجائے و خانهٔ خود بیائید که
بسیار مردم آرزومند ملاقات و دیدار شما مے
باشند - من خود هم شوق زیادے داشتم که
وطن عزیز خود را ببینم - مگر سوال این پیدا می شد
که تا به کوهستان چه طور برسم ؟ چهار ماه پیشتر در پشاور

افتاده بودم و به استخوانِ کمرم ضرب شدیدے
رسیده بود که باوجود ہرگونه علاج معالجه تا الحال
زحمت و درد موجود است۔ سڑک کوہستان تا به
چاریکار ۴۰ میل (قریبا ۸۰ کلومیتر) فاصله دارد ده
میل یا کم و بیش پخته و اسفالت شده است۔
و باقی تحت مرمت مے باشد۔ مردم مے گفتند
که بسیار خراب و چقوری ها و کنده گی ها دارد۔
سفر بے جیپ امکان ندارد۔ من از تکانِ جیپ
اندیشه داشتم۔ مردمانِ قوم من مے گفتند
که از آمدنِ خود دو روز پیشتر خبر بدہید که مردم
برائے پیشوائی شما بیائید۔ حاکم اعلائے کوہستان
که از قوم سید عالی نسب کنڑ است۔ سید
غلام نبی شاه صاحب نیز برائے پذیرائی شما
خواہش دارد۔ از چاریکار تا قلعه دولانهٔ ما۔ که
سه میل یا کم و زیاد مسافت دارد ہمه پل ها و

ماه را مرمت و درست کرده ایم ۔ موتر رفته مے تواند ۔ من تاریخ رفتن خود را معین نه مے کردم ۔ خواهش داشتم که بغیر اطلاع بروم تا مردم از زحمت پیشوائی خلاص باشند و برادر زاده ام از زحمت و تکلیف مهمانداری این هجوم و اخراجات کثیر بلا حاصل مصرف برداشت نه کند ۔

عزیمت بطرف ترکستان بغرض زیارت مزار شریف حضرت شاه ولایت

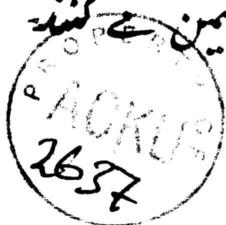
درین دوران مهمان دار دولتی به اوتاقم آمده گفت که همراهیان شما برائے زیارت مزار شریف حضرت شاه ولایت علی ابن ابی طالب به ترکستان مے روند ۔ شما هم مے روید ؟ پرسیدم چه طور گفت به طیاره ۔ جواب دادم که مے روم ۔

هنگام صبح طیارهٔ ما طرف ترکستان حرکت کرد ۔

از سر کوہستان کہ وطن عزیز من است عبور کردہ
و از اسطالف - گل بہار - جبل السراج - ریگ
روان چاریکار و از سر قلعہ جات ما تیز شدہ و
بلند شدہ بر قلۂ کوہ ہندوکش (ہمالیہ) کہ پر از برف
بودہ در بلندیٔ شانزدہ ہزار فت پرواز مے کرد۔
- ما تماشائے درہ ہائے عمیق وادیٔ ہائے
گل پوش و مرغزار ہائے سرسبز و شاداب را کردہ
مے رفتیم۔

بر سبیل تذکرہ

آفرین بر بلند پروازیٔ طیور مثلاً کلنگ۔ قرقرہ
و مرغابی کہ ازین بلندی ہا گذر مے کنند۔ اگر قدرے
ابر و باد باشد تیز شدہ نہ مے توانند۔ واپس شدہ
در وادیٔ کوہستان ما در تالاب ہائے بزرگ کہ
در زبان ما نور گفتہ مے شوند۔ نشیمن مے کنند

و مردم شکاری کوہستان. به افراط قسم قسم شکار این ها را مے کنند. به کنار نور خانه گگ ساخته و خس پوش کرده. سوراخ هائے دیوار خانه را به طرف نور مے گذارند. وقتیکه پرنده ها در حوض پُر مے شوند. چار پنج نفر تفنگچی میل تفنگ هائے خود را در سوراخ دیوار خانه گگ گذاشته شصت طرف طیور برابر کرده. یکے ازان ها آواز مے کنند هاؤ. یک جا ماشهٔ تفنگ ها را کش مے کنند و فیر مے شود. بسیاری از طیور ها کشته و زخمی مے شوند. کلنگ هائے که کم زخمی شده باشند یا آن که بال او شکسته باشد. استخوان آن بال شکسته را قطع کرده و او را تیل داغ مے کنند. بعد از چند روز آن زخم مندمل مے شود. اما کلنگ از پرواز مانده در همان نور یا قلعه ها مانند مرغان خانگی گشت مے کند. بسا اوقات یک دو کلنگ خانگی را در همان

نور گذاشته در پایش رشتهٔ باریک بسته۔ سر رشتهٔ را از سوراخ خانہ گک نور دردن آوردہ شکاری در دست خود مے گیرد۔ وقتیکہ بر آسمان خیل کلنگ بسر نور مے رسد۔ شکاری رشتہ را کہ بہ پائے کلنگ بستہ مے باشد۔ کش مے کند۔ کلنگ رشتہ بر پا خیزک مے زند و آوازمے کشد۔ کلنگ ہائے آسمان برادرہم جنس خود را دران جا دیدہ درہمان نور پائین مے شوند و در دام صیاد گرفتار و کشتہ مے شوند۔ بقول شاعر

عقاب

گویند کہ یک روز قوی بال عقابے
از قلۂ کوہے بپرید و بہوا خاست
بر اوج فلک رفتہ بگفتا بہ دل خویش
امروز ہمہ ملک جہان زیر پر ماست

ناگاه ز کمین گاه یکے سخت کمانے
تیرے بہ زہ آوردو قضا بردبہ اوراست
زین حادثہ صعب فرد ماند بہ حیرت
کین آہن واین چوب ندانم زکجاخاست
چون نیک نظر کرد درا و دیدہ پر خویش
گفتا زکہ نالیم کہ از ماست کہ بر ماست

برائے بغرہ قرہ۔ سیاہ سینہ و کنجشک صحرائی و مرغانِ دام
مے بافند از موئے دم اسپ۔ حلقہ حلقہ بہ یک رشتہ
استوار و مضبوط۔ آن را در زمین بہ میخ ہائے چوبی بستہ
چون طیور بر زمین آمدہ بہ دانہ چیدن آغاز می کنند
گردنِ شان در حلقہ بند مے شود۔ ہر قدر زیادہ مے طپند
حلقہ گردن شان محکم تر مے شود۔ و بہ دام صیاد گرفتار
مے شوند۔ بقول شاعر۔

اے دل اندر بند زلفش از گرفتاری منال
مرغ زیرک چون بدام افتد تحمل بایدش

در موسم زمستان که زمین از کثرت برف سفید
می باشد بعض مردم بر پشت خر جولے را از خاکستر
پُر کرده و بیرون قریه برده آن را بر روئے برف
می پاشند. یک قطعۂ زمین سیاه می شود. اکنون همان
دام راکه از موئے دم اسپ بافته اند در انجا گسترده
دانه هائے ارزن را بر آن می پاشند.
طائر بیچاره و گرسنه برائے چیدن دانه آمده گرفتار دام
می شود. هر کس که دانه چید گرفتار دام شد
هر طائرے که دانا و زیرک تر است این فریب کاری را
از دور دیده پرواز می کند و می گریزد کما قال الشاعر

زرهم میفگن اے شیخ! تو به دانه هائے تسبیح
که چو مرغ زیرک آید نه فتد بهیچ دامے

در کوهستان ما گنجشک صحرائی را به عادهٔ صدها بمعه
استخوان می کوبند و این کوفته را در روغن با پیاز سرخ کرده
می گذارند این غذا خیلے لذیذ و مقوی می باشد در ششش

ماه زمستان که زمین پر از برف و موسم سرد مے باشد۔ مردم این نواح سوائے این شکار و استراحت زیر صندلی دیگر کار ندارند و نہ مے توانند کرد۔

برائے خوراکہ خود در آغاز زمستان گوسفند ہائے چاغ را حلال کردہ پشمش را مے کنند۔ پس گوشت آن ہا را تکہ تکہ کردہ و نمک و ہینگ زدہ در پنجرہ ہائے خانہ خشک مے کنند۔

این را گوشت قاغ مے گویند۔ شلغم۔ بادنجان۔ مولی زردک و آلو را در زیر زمین دو گز عمیق چاہ کندہ دفن مے کنند چراکہ در سرما سبزہ و سبزی معدوم مے باشد۔ این اشیاء را آہستہ آہستہ از زمین کشیدہ مے پزند۔ برائے اسپ و گاؤ و دیگر مال مویشی خود کاہ گندم و رشقہ سبز را خشک مے کنند و حسب ضرورت بہ کار مے آرند۔ در موسم زمستان کہ آب جوئے ہا یخ بستہ مے شود۔ مردم برف را در دیگ ہائے بزرگ پر کردہ بر آتش مے

گذارند تا آب شود - این آب را برائے نوشیدن و کالا شوئی و طعام پزی استعمال مے کنند. در کوہستان میوهٔ سرد رختی و انگور بسیار است . من که بعد از یک عرصهٔ دراز دیدم این ہا وافر گشته که خربوزه و سیب و ناک و زرد آلو و قیسی و آلو بالو این منطقه در شہر کابل تا پشاور و ہندوستان به افراط به فروش مے رسد. علاوه ازین ہا انگور این جا ہر قسم تازه ہم فروخته مے شود. و خشکش سایگی و کشمش آبجوش وغیره گفته مے شود. که به ہزار ہا تن در خارج بفروش مے رسد ازین جہت مردم این جا متمول و خوشحال گشته اند. اگر ملایان متعصب بگذارند که حکومت یا کدام کمپنی خارجه ارد پا یُ اجازه بدہد که ازین انگور فراوان . مۓ ساخته به خارج بفرستند. البته این ملک نفع کثیر حاصل کرده اقتصادیات ملک خوب تر مے شود و مردم این دیار متمول تر شوند. بگفته حضرت شیخ سعدیؒ گر آب چاه نصرانی نه پاک است یہود مرده مے شوید چه باک است

در زمان خلفائے راشدین نیز شراب بر مسلمانان ممنوع بوده مگر رعایائے غیر مسلم شراب تیار هم مے کردند و مے نوشیدند هم دهمین رسم در زمان دیگر سلاطین اسلام مورد اجرا بوده۔

چونکه در زمانهٔ موجوده حسب حالاتِ حاضره و مقتضیات وقت، علمائے اسلام سود را جائز قرار داده اند که کسے پول خود را در بنک تحویل کرده منفعت او را اخذ مے تواند کرد۔ نیز خانه و زمین برادر مسلمان خود را۔ رهن گرفته بشرح یک فیصد یا ازین هم اضافه تر نفع مے تواند گرفت۔ پس درین صورت، اگر آب انگور ملک در ممالک خارجه رفته برائے مملکت باعثِ منفعت شود۔ چه ضرر دارد۔

از ممالک مغربی در ممالک اسلامی همین مشروبات حرام درآمد شده به قیمت هائے گران بفروش مے رسد و منافعهٔ آن را کفار خارجه مے برند۔ و حکومت هائے اسلامی نیز ازان منفعت کثیر حاصل مے کنند۔ مگر به نظر ملایان این گناه نیست بلکه از همان حکومت ها برائے شکم پروری خود۔ مشاهره و اعانه

می پرہیزند۔ وبرائے حصول آن سعی وکوشش فراوان را بہ عمل
می آرند۔

سود وریا، غیبت ومال یتیم ووقف
این جملہ شد حلال مگر مے حرام شد

دوا ہائے اروپائی را کہ در اکثرشان مے آمیختہ می شود خود
این حضرات استعمال می کنند حالا کہ حکم است کہ در حرام شفا
نیست۔ ودر دکان ہا ہمیشہ می بینم کہ این ذات محترم با ہمہ ریش و
فش یک بوتل کوچک را زیر آستین گرفتہ آمدہ می گوید عیالم
بیمار است۔ قدرے برآندی بکار دارم اگر بدہی۔

من بہ او می گویم در حرام شفا نیست
سر خود را خم انداختہ می رود
بزیر دلق مرصع کمندہا دارند
دراز دستی این کوتہ آستینان بین

لطیفہ حیلۂ شرعی

دریک مملکت اسلامی ہندوئے یک ہوتل را تعمیر کردہ کہ

تیکه دارش یک مرد مسلمان است. و شراب فروش و ساقی اش
نیز مسلمان است با ریش دراز نماز گذار و فربه اندام. یک
روز به برادر زادهٔ خود گفتم که ازین ساقی بپرس که شراب
نوشیدن و شراب فروختن هر دو واش مساوی گناه دارد تو.
با این ریش و عمامه و جامهٔ اسلامی چرا ساقیٔ شراب شدی؟
حضرت جواب داد که من چرا گناهگار باشم. گناهگار تیکه
دار هوتل است. من نزدیک شده گفتم. اے برادر تیکه دار
نیز مسلمان است. او چرا گناهگار باشد. این همه گناه مالک
هوتل است که هندوست. اگر آن هندو این هوتل را نه
مے ساخت. خودت یا تیکه دار هوتل چرا شراب مے فروختید
حیلے خوشنود شده گفت والله راست گفتی اصل گناهگار
هندوئے کافر ولعین است ما مسلمانیم خدا مارا از گناه نگاه دارد
من بخنده گفتم که شاباش آفرین! این را مے گویند حیلهٔ شرعی
بهمیں طور چیز ہائے دیگر را قیاس کنید.
ازین سخن ها صرف نظر کرده ببینید که درین ایام این دغل که

بنام بازار سیاه یا بلیک مارکیت موسوم است۔ دشمنان ملک وملت نه بلکه دشمنانِ انسانیت اشیاء ضروریه را بصورت ذخیره اندوزی در بازار سیاه مے رسانند ودرهر چیز خوردنی ونوشیدنی۔ دادویه اشیاء حرام ومضر صحت را مخلوط ساخته بر عوام به قیمت گران مے فروشند۔ ادویه هائے مخلوط۔ بجائے نفع۔ مریضان وطفلان بے گناه مسلمانان را مضرت ونقصان مے رسانند۔ مگر ملایانِ موجوده برعلیه این حرکاتِ غیر اسلامی ووطن دشمنی۔ هیچ نشنیده ام که یک حرف گفته یا صدائے بلند کرده باشد که اے برادرانِ اسلامی ازین اعمال وحرکات غیر اسلامی اجتناب کنید۔ حیف صد حیف بر این دعویٰ مسلمانیٔ ما۔

گر مسلمانی همین است که مایان داریم وائے اگر در پس امروز بود فردائے

برخیز تا یک سو نهیم این دلق ازرق فام را

بر باد قلاشی زنیم این شرک تقوی تام را

در اخبارات اسلامی اکثر دیده وشنیده می شود که یک دکاندار

به فرزند خود مے گوید او بچه در آرد خاک و ریگ آمیختی؟ پسر مے گوید هان پدر آمیختم - پدر مے گوید در زرد چوبه - رنگِ گل زرد انداختی؟ مے گوید بے بابا انداختم - خوب کردی - در روغن هم چربی و آلو آمیزش کردی؟ پسر گوید بلے بابا کردم - شاباش بچیم! حالا زود شو وضو بکن که نماز با جماعت قضا نه شود -
بگفته یک اهل دل که چه خوب گفته -

به حرم چو سجده کردم ز حرم صدا بر آمد
که مرا خراب کردی تو به سجدهٔ ریائی

در بارهٔ همیں قبیل افراد شاعر گفته :-

زنهار ازان قوم نباشی که فریبند ؛ حق را بسجود ے و نبی را به درود ے

یک روز نشنیدم که ملا فغان کشیده باشد که بر مخلوق خدا ظلم کردن و عموم ملت بے چارهٔ مسلمان را تحت فشار بازار سیاه و ذخیره اندوزی آوردن و باز او عائے نماز کردن هیچ فائده ندارد -

اگر الحمد گوئی صد بخوانند ؛ به دینارے چو خر در گل بمانند

ترسم نہ رسی بہ کعبہ اے اعرابی
کین رہ کہ تو مے روی بہ ترکستان است

تازیانۂ عبرت

یک روز در سفر ریل بایک پادری نصرانی ہم سفر بودم۔ بہ من گفت اگر شمارا اعتراضے نباشد باید کہ بجائے خاموش نشستن بحث مذہبی بکنیم۔ گفتم بسم اللہ خوب است۔ وقت صرف مے شود گفت اگر شما بدنہ برید چیزے بپرسم گفتم بدچرا بپرم اگر سخنے معقول باشد البتہ جوابش را خواہم داد۔ گفت دعوائے قرآن شما صحیح نیست۔ گفتم کدام دعویٰ و بچہ دلیل۔ گفت در قرآن شما نوشتہ کہ اِنَّ الصَّلٰوۃَ تَنْھٰی عَنِ الْفَحْشَآءِ وَالْمُنْکَرِ۔ یعنی نماز از کارہائے بد منع مے کند۔ مگر مسلمانان باوجود نماز خواندن از ہیچ گونہ فحشاء و منکر خودداری نمے کنند۔ و ہیچ اصلاح شان نہ شد۔ گفتم نماز ما آں نماز نیست کہ بہ خشوع و خضوع ادا کردہ شود کہ آں روح حقیقی

نمانماست۔ اگر در مسلمانان این روح پیدا شود ایشان یقیناً از فواحش پرہیز خواہند کرد۔ خندیدہ گفت کہ اگر نماز حقیقی را نہ مے توانید خواند پس ازین نماز چہ حاصل؟ کہ قرآن خود را تکذیب مے کنید۔ اگر نماز نہ مے خوانید البتہ گفتہ مے توانستید کہ متاسفانہ۔ نماز نہ مے خوانم ورنہ از فواحش دور مے بودم۔ من ہیچ جواب باصواب نہ داشتم۔ اگر ملا صاحب این را دارد ارشاد فرماید۔

نگفتہ ندارد کسے باتو کار ٭ ولے چون بگفتی دلیلش بیار

در اسلام شرط اول وحدانیت و عقیدۂ اِیَّاکَ نَعْبُدُ وَ اِیَّاکَ نَسْتَعِیْن است۔ یعنی لائق عبادت سوائے ذات باریٔ تعالےٰ دیگرے نیست و ما را باید کہ از ہمان ذات ستودہ صفات امداد و استعانت طلب کنیم۔ کہ این پیروئی قرآن است۔

مرا در اسنر دکبریا و منی ٭ کہ ملکش قدیم است و ذاتش غنی

دوم اتباع سنت حضرت خاتم النّبیین احمد مجتبیٰ محمد مصطفےٰ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ افضل ترین انبیاست و برگزیدہ خالق ارض و سما کہ در شان والایش گفتہ شدہ :-

ملک در سجدۂ آدم زمین بوس تو نیت کرد
کہ در ذاتِ تو چیزے دید بالاتر ز انسانی

اکنون حال ما اینست۔

ہمچو ما نالائقے در صلب انسان دیدہ بود
زاں سبب ابلیس ملعون سجدہ بر آدم نکرد

مطابق حکم قرآن بر مسلمانان سہ بیعت لازم است۔
اطیعوا اللہ وَ اطیعوا الرّسول وَ اولی الاَمرِ منکم یعنی

اطاعت خدا۔ بیعت رسولؐ و بیعت اولی الامر۔ مسلمانان حالا کثرت بیعت ہا بر خود لازم کردہ اند کہ ہر پیر خود را پیشوا شمردہ بیعت ہائے قسما قسم خلاف قانون خدا و رسولؐ از مریدان خود مے گیرد و ہر سال نذرانہ ہا و

شکرانہ ہائے مزید را ازان ہا مے پزیرند۔ بقول علامہ اقبالؒ

بدام پیرو ملا تو اسیری ۔ حیات از حکمت قرآن نہ گیری
بہ آیاتش ترا کارے جز این نیست ۔ کہ از یٰسین او آسان بمیری

ملا صاحبان بالائے ممبر رسول نشستہ بہ افراد قوم خود خطاب نہ مے کنند کہ حکم الٰہی دربارۂ سود این است کہ ہرآنکس کہ سود مے خورد یا سود میدہد۔ باید کہ برائے جنگ خدا ورسولؐ تیار شود

فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللّٰهِ وَرَسُولِهِ

بر دروغ گو در قرآن لعنت وارد شدہ۔ لعنت اللّٰہ علی الکاذبین۔ دربارۂ غیبت قرآن مے فرماید۔ کہ او گوشت برادر مردۂ خود را مے خورد ۔ یَاكُلَ لَحْمَ اخيه ميتا۔
دربارۂ جانور مردہ و گوشت خوک و خونے کہ در جریان باشد و جانورے کہ بنام غیر اللہ منسوب شدہ باشد حکم شدہ کہ این ہا جملہ حرام اند۔

حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَالدَّمُ وَلَحْمُ الْخِنْزِيرِ وَمَا أُهِلَّ بِهِ لِغَيْرِ اللّٰهِ۔

ہمچنیں دربارۂ قمار بازی ہم گفته شده که این عمل از بدترین اعمال شیطان است ازین باید احتراز کرده شود۔ رِجْسٌ مِّنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوْهُ۔

مگر در ماه رمضان المبارک که حرمتش بہر مسلمان واجب است۔ اکثر دیده میشود که روزه داران۔ روزه در دہان و تمام روز در قمار بازی مشغول اند۔ و مے گویند که وقت به این شغل زود تر مے گذرد و زحمت روزه کم تر مے شود۔ چه خوش گفته اند:۔

بر زبان تسبیح و در دل گاو خر
این چنیں تسبیح کے دارد اثر

اصل این بدعات چیست۔ همینکه۔ پیران ظاہر و ملایانِ بے عمل مریدان و مقتدیان خود را از احکام خدا و رسول آگاه نه مے کنند۔

دربارۂ حرمت شراب۔ حکم قطعی وارد نشده۔ بلکه فرموده شده که از شراب اجتناب کنید۔ که این

عمل شیطان است۔ نفع ہم دارد مگر بمقابلۂ سود زیانش افزون تر است۔

فیہ منافع للنَّاسِ وَاِثمُھُمَا اکبرمن نفعہما

ما قبول داریم کہ این بد چیز است مگر این قدر نہ کہ اگر یک کمپنی کافر آب انگور اورا بہ خارج بردہ بہ کفار خارجہ بفروشد۔ و منفعت اورا بہ ملک و ملت برساند۔ این ہم حرام قطعی است۔

یک نقل تازہ

دربارۂ پیر پرستی و قبر پرستی بسیار چیزہا شنیدہ ام کہ بہ شرک مے انجامند۔ یک نقل تازہ بشنوید۔

من این نقل را از زبان یک جج ہائی کورٹ شنیدہ ام کہ حالا در حکومت کشمیر آزاد بہ منصب جدیدے فائز است سال گذشتہ در سرکٹ ہاؤس ایبٹ آباد بدوران گفتگو بیان کرد کہ من بہ دورہ در شہر گوجر خان کہ در

پاکستان غربی واقع است رفته بودم روز جمعه من برائے ادائے فریضۂ نماز جمعہ بہ مسجد جامع رفتم بعد از قرأت خطبہ جمعہ کہ بزبان عربی بود و از مقتدیان ہیچ کس آن را نہ مے فہمید۔ ملا صاحب پیش امام بہ زبان ملکی خود توصیف پیران عظام را بیان کردہ فرمود کہ یک عجوزۂ کہ فرزند نہ داشت نزدیک پیر روشنضمیر رفتہ گریہ وزاری کرد کہ برایم دعا کنید کہ یک فرزند بخانہَ ام بشود۔ پیر صاحب فرمود کہ درین قریہ تلاش بکن کہ چند زنان دیگر صاحب اولاد نیستند، تا یک جا برائے ہمہ شان دعا کنم کہ صاحب فرزند شوند۔ بعد از دو روز آن عجوزہَ پنج زنان را با خود آوردہ گفت کہ این ہا صاحب فرزند نیستند مے خواہند فرزند بہ ایشان عطا کردہ شود۔ پیر صاحب فرمود کہ یک خمرہ ماست بیارید حاضر کردند۔ پیر صاحب اَخ تھو کردہ آب دہن خود را در خمرۂ ماست انداختہ و قدرے ازان در کف ہائے دست ہریک ازان

ازان زنان بنهاده امر فرمود که آن را بلیسند همه نوش جان کرده رخصت شدند۔ بعدانه مدت موعود۔ آن زنان با بچه هائے نوزائیده و نذرانه ها بخدمت پیر صاحب حضور بهم رسانیدند۔ و اظهار ممنونیت داشتند۔ که از برکتِ لعابِ دهن پیر صاحب دارائے اولاد شدند۔ صرف بخانهٔ یک زن فرزند تولد نه شده بود۔ پیر صاحب به قهر و جلال آمده گفت که این امر امکان ندارد۔ که کسے لعابِ دهن اورا خورده وصاحب فرزند نه شده باشد۔ پس ازان زن پرسید که راست بگو توچه کردی۔ زن بے چاره ترسیده ترسیاره گفت که اے پیر باکمال! خوردن آن ماست را که شما در آن تف انداخته بود یدلم گوارا نه کرد اورا از حلق تیر نه کردم و در دهن گرفته از حضور شما که دور تر رفتم بر فلان سنگ از دهن انداختم۔

پیر صاحب آن زنان و دیگر معتقدین خود را همراه خود گرفته به مطابق نشان دهی آن زن نزدیک سنگ رفت

ہمہ دیدند کہ یک بچہ مردہ در زیر ہمان سنگ افتادہ کہ بعد از پیدائش از بے شیری وگرسنگی فوت شدہ۔

پیش امام صاحب این حکایت را بیان فرمودہ آواز بلند برکشید کہ پیران عظام دارائے این قدر برکت وکرامت مے باشند کہ از سنگ فرزند پیدا مے توانند کرد۔

مردانِ خدا خدا نہ باشند ؒ لیکن ز خدا جُدا نہ باشند

ہمہ مقتدیان نعرہ ہا زدند کہ "پیر صاحب زندہ باد"

حالا ببینید۔ ملایان چہ مے فرمایند کہ برائے میت حلوا وخیرات و اسقاط و نقد وجنس بدہید کہ ثوابش بہ مردہ مے رسد۔ آن را ہم بہ فقیر و محتاج مستحق نہ۔ بلکہ بہ ملا صاحبان بے عمل و پیران بے علم دادہ شود۔

شاعر مے گفتہ۔ کہ

گر بدست خود دہی خرمائے تر

بہ کہ بعد از تو دہند خروار زر

برائے آمرزش ونجات میت عمل صالح ضروری

است نه این پیشکش نذرانه و رشوت به پیران وملایان

در ایام سابقه من در دہلی بودم۔ جامع مسجد دہلی
که صاحبقران شاہجہان اورا تعمیر کرده و ہمراہش بسیار
دکان ہا و جائدادہا را وقف کرده بود۔ در تصرف یک
امام آن مسجد بوده که جمله عائدات آن در شکم عمیق این
متولی فرو مے رفت۔ دیگر ملایان کرام و پیران عظام
آن مال حلال را به چشم حسد دیده و آخرکار زمام
حوصله را از دست گذاشته از متولی مسجد مذکور تقاضا
نمودند که آن ہا را نیز سہیم خود ساخته برائے شان
چیزے حصه به دہد۔ ہرچند طلب و تقاضا کردند فائدہ
حاصل نشد و نوبت به محکمهٔ عدلیه انگلیس رسید
که امام مذکور این قدر مال وقف را به گزاف مے خورد
و به ما چیزے نه مے دہد۔ در دوران محاکمه نقول
قباله ہائے که امام موصوف به مسلمانان حاجت مند
قرض داده و سود گرفته بود پیش شد که بعضے را به شرح

یک فیصد سود و بعضے را ازین ہم اضافہ تر قرض دادہ بود۔ نام نامبارک این متولی را یاد دارم مگر ظاہر نہ مے کنم بقول آنکہ :-

بہ این لباس کسے کاشناست مے داند کہ پوششے نہ بود بہتر از خطا پوشی

درباره ہمین افعال شنیعہ این چنین ملایان۔ حافظ شیراز فرمودہ :-

فقیہ میکدہ دی مست و بود و فتویٰ داد
کہ مئے حرام۔ ولے بہ ز مال اوقاف است

درہمین باب حضرت شیخ سعدی مے فرماید :-

صاحبدلے بہ مدرسہ آمد ز خانقاہ
بشکست عہد صحبت اہل طریق را
گفتم میان عالم و عابد چہ فرق بود
تا اختیار کردی از و این طریق را
گفت او گلیم خویش بدر مے برد ز موج
وین جہد مے کند کہ بگیرد غریق را

باید کہ ملایان و علماء سعے کنند کہ قوم بے چارہ و ناواقف و افراد بے خبر را از گرداب جہالت و گمراہی دستگیری کردہ نجات بدہند۔ نہ کہ بطرف پیر پرستی و قبر پرستی مردمان را رہنمونی کردہ ایشان را از خدا پرستی دور سازند۔ خدائے کائنات در کلام پاک خود مے فرماید۔

وَاذْكُرِ اسْمَ رَبِّكَ وَتَبَتَّلْ إِلَيْهِ تَبْتِيلًا

یعنی۔ یاد کن نام خدائے خود را و منقطع شو بسوئے او از ہر طرف۔ نیز ارشاد مے شود۔

لَا إِلٰهَ إِلَّا هُوَ فَاتَّخِذْهُ وَكِيلًا۔

یعنی نیست سزاوار پرستش مگر خدائے پاک۔ پس بگیر او را کارساز حقیقی خود۔ مگر پیران جاہل و شیخان گمراہ مارا از آستانۂ خداوندی دور تر ساختہ بر درہائے خود سجدہ ریز مے کنند۔

دماغ بر فلک و دل بہ زیر پائے بتاں تو ببین تفاوت رہ از کجاست تا بہ کجا

کاشت بنگ و کوکنار و فروش چرس و افیون که استعمال
ونشهٔ آن ها برائے جسم و دل و دماغ انسانی بمنزله
زهر قاتل است جائز اما اگر از آب انگور یک کمپنی
خارجه شراب ساخته در افغانستان نه بلکه سربسته
به ممالک غیر اسلامی فرستاده شود و نفع کثیر آن
به ملک و ملت افغانستان برسد. آن ناجائز اکنون
صاحبان عقل و بصیرت خود بسنجند که این چه فهم و دانش است
برین عقل و دانش بباید گریست

آب انگور را در ملک ما جوش داده ازان شیره
تیار مے کنند از قرن هائے دراز مردم غریب ملک ما
بجائے قند و شکر در حلوا و خوراکه این را استعمال
مے کنند. آن را هم ملایان بے عمل حرام قرار داده
اند که آب انگور است ممکن که یک روز گُر و شکر و
قند را نیز حرام بگویند که از آب نیشکر تیار
مے شود.

اگر آب نیشکر را نیز گذاشته شود که گنده شود آن ہم خمر مے گردد۔ آب مالٹا۔ سنترہ نیز خمر شدہ مے تواند مثلیکہ از آب خرما شراب تیار کردہ اورا نبیذ مے گویند و دران نبیذ ہمان نشۂ شراب موجود است۔

ہر ساعت از تو قبلۂ باب پرستی مے رود
توحید ہر ما عرضہ کن تا بشکنیم اصنام را

کجا بود مطلب کجا تا ختم۔ ذکر درمیان بود از شراب ساختن انگور کوہستان دافتادم بدرپئے پیران و ملایان این زمانہ فے الحقیقت صحبت اشخاص صالح کہ زندہ باشند نہ کہ مردہ بر پیروان شان ضرور سودمند مے باشد کہ از نصائح و اسوۂ حسن شان مردم عوام سبق نیک آموختہ راہ نیکی را اختیار مے کنند۔ بقول مولانائے روم :-

صحبت صالح ترا صالح کند
صحبت طالح ترا طالع کند

یک شاعر فارسی زبان چه خوش گفته :۔

بہ عنبر فروشان اگر بگذری
شود جامۂ تو ہمہ عنبری
اگر تو شوی نزد انگشت گر
ازو جز سیاہی نیابی دگر

اگر کسے نزد یک شخص صالح برود۔ او نہ مے گوید کہ بیا مرید من شو بلکہ مے گوید کہ اگر مرا نیک مے دانی تو خودت عامل قرآن شو کہ من اگرچہ عاصی و عاجز بندہ ام این شرافت و نجابت را از قرآن یافتہ ام تو نیز اگر مے خواہی کہ نیک شوی باید کہ دامن قرآن را بدست آوردہ اورا محکم بگیری بقول علامہ اقبالؒ

گر تو میخواہی مسلمان زیستن ؛ نیست ممکن جز بہ قرآن زیستن

حکایت حضرت ذوالنون مصری

حضرت شیخ سعدیؒ راجع بہ ہمیں امر در بوستان این

حکایت را بطور تمثیل نوشته :-

چنیں یاد دارم که سقائے نیل　　نکرد آب بر مصر سالے سبیل
گروہے سوئے کوہساران شدند　　به زاری طلب گار باران شدند
گرفتند از گریه جوئے روان　　نیامد مگر گریۂ آسمان
به ذوالنون خبر برد ز ایشان کسے　　که بر خلق رنج است و سختی بسے
فرو ماندگان را دعائے بکن　　که مقبول را رد نباشد سخن
شنیدم که ذوالنون به مدین گریخت　　بسے بر نیامد که باران بریخت
خبر شد به مدین پس از روز بیست　　که ابر سیه دل بر ایشان گریست
سبک عزم باز آمدن کرد پیر　　که پُر شد ز سیل بہاران غدیر
بپُرسید ازو عارفے در نہفت　　چه حکمت درین رفتنت بود گفت
شنیدم که بر مرغ و مور و ددان　　شود تنگ روزی ز فعل بدان
درین کشور اندیشه کردم بسے　　پریشان تر از خود ندیدم کسے
برفتم مبادا که از شر من　　ببندد درِ خیر بر انجمن
بہی بایدت لطف کن کان مہان　　ندیدندے از خود بتر در جہان
تو آنگه شوی پیش مردم عزیز　　که مر خویشتن را نگیری بچیز

بزرگے کہ خود را بہ خوردی شمرد ٭ بہ دنیا و عقبیٰ بزرگی ببرد
درین خاکدان بندۂ پاک شد
کہ در پائے کمتر کسے خاک شد

درس بصیرت

پیشتر ہم خبر داشتم وحالا کہ بہ کابل رفتم تصدیق شد کہ در ایامے کہ حبیب اللہ ثانی المعروف بہ بچہ سقاؤ در قلعۂ ارک کابل محصور بود و فیلڈ مارشل سردار شاہ ولی خان حملہ آور شدہ بر سر کوہ ہائے کابل توپ ہا را نصب کردہ بر سر ارک گلولہ باری را آغاز نمود۔ کسے گفت کہ عیال واطفال شما در قلعۂ ارک در پنجۂ دشمن گرفتارند مبادا کہ درین گلولہ باری چہ آن ہا نقصان برسد یا دشمن آن ہا را در دم گلولہ باری توپ ہائے شما استادہ کنند باید کہ گلولہ باری نہ کنیم سردار موصوف جواب داد کہ در راہ آزادیٔ وطن مقدس ہزار اولاد و اطفال

خود را قربان مے کنم۔ ما وطن را نجات مے دہیم و برائے حصول این مرام از ہیچگونہ فداکاری دریغ نہ مے کنیم۔ چنانچہ ہمین بہ اندازۂ صحیح فداکاری سردار صاحب موصوف را کامران دستیاب کردہ نیز اہل و عیالش را محفوظ نمود۔

عروس فتح کسے در کنار گیرد تنگ
کہ بوسہ بر لب شمشیر آبدار زند

طرف ثانی صدہا آفرین باد۔ بر آن فرد غیور و سپاہیٔ وطن کہ بنام بچۂ سقاؤ مشہور است کہ در تمام عرصۂ بادشاہیٔ خود و ایام اسارت عیال و اطفال دشمن در ارک ایشان را بہ عزت و احترام نگاہ داشتہ و مانند خواہر و مادر خود پنداشتہ۔ ہیچ گونہ زحمت یا بے حرمتی بر ایشان وارد نہ کرد۔ این ہر دو واقعات باعث فخر است۔ برائے ابنائے وطن خصوصاً برائے مردم کوہستان۔

مے گویند کہ افضل خان یک جرنیل شہنشاہ اورنگزیب باسواجی مرہتہ در دکن مصروف جنگ بود۔ راجع بہ چند امورات

حبیب اللہ ثانی المعروف بہ بچہ سقہ شاہی لباس میں

اورنگ زیب استصواب رائے خواست ـ شاہ برائے او نوشت کہ من از محاذ جنگ بہ فاصلۂ صدہا میل دور مے باشم ترا چہ رائے دادہ مے توانم توخود آنچہ مناسب وقت مے دانی بکن ـ و این فرد را برائش نوشت

من نہ مے گویم سمندر باش یا پروانہ باش
چون بہ فکرِ سوختن افتادۂ مردانہ باش

مشہور است کہ سمندر نام طائریست کہ ہنگام نغمہ سرائی مست شدہ از جنبش آتش ہویدا مے شود ـ وہم دران آتش مے سوزد ـ واللہ اعلم ـ

سردار شاہ ولی خان موصوف پیروی ہمیں فرد را نمودہ ـ مردانہ وار در میدان عزیمت فرود آمد وکامیاب و کامگار گردید ـ

بمقابلۂ آن از قوم عرب بغداد در ہمین روز ہا چہ جہالت وحرکت خلاف انسانیت وشریعت اسلامیہ بہ ظہور آمد کہ این سانحۂ دوم کربلاست کہ این ہا بہ اہلبیت رسولِ

اکرم صلے اللہ علیہ وسلم وارد کردند۔ بلکہ ازان ہم صعب تر۔ شمر و ابن زیاد وغیرہ تا وقتیکہ حضرت سید الشہدا و اعوان و انصار شان جنگ مے کردند و داد شجاعت مے دادند۔ با آن ہا سرگرم پیکار بودند۔ مگر بعد از شہادت امام۔ سرا پردہ گیان حرم رسول و حضرت امام زین العابدین بیمار را با دیگر افراد اہلبیت بہ عزت تمام بہ دمشق رسانندند۔ یزید نیز از کردۂ خود پشیمان شدہ۔ اہلبیت رسولؐ را بہ مدینہ فرستادہ از ہر قسم آرام و استراحت دادن شان دریغ نہ کرد۔ این قوم بدبخت بغداد اگر بادشاہ و وزیر را بقتل رسانیدہ بودند بے حرمتی لاش ہائے شان چہ ضرور بود وچہ حاصل داشت علاوہ ازین طفل ہائے معصوم و خواتین بے گناہ را۔ بقتل رساندن و خاندان رسالت را بہ ظلم و بے رحمی ہلاک کردن کدام شیوۂ اسلامی و شریعت مصطفوی بودہ ہمین بہتر بود کہ آن بے گناہان

و بے چارگان را از بغداد بدر کرده در ترکیه یا افریقه یا بجائے دیگرے فرستاندند. مثلیکه قوم مصر بادشاه فاروق و خاندانش سلوک کرده بود این حرکت مذموم مردم بغداد یک داغ سیاه بر چهره هر یک از ایشان است و تا آن ایام خواهد ماند که یک چنگیز خان دیگر آمده قصاص خون این بے گناهان را از یشان بگیرد۔

من باز مے گویم که در ابتدائے اسلام۔ یک خدا۔ یک قرآن و یک رسولؐ و یک دین بوده۔ همیں پیران و علمائے خود غرض جمعیت مسلمانان را پاره پاره و شیرازهٔ وحدت ملی را برهم نموده فرقه هائے شیعه و سنی و وهابی و نقشبندی و چشتی و سهروردی وغیره را برائے تکمیل اغراض شخصی خود تراشیدند۔ بقول شاعر:۔

جنگ هفتاد و دو ملت همه را عذر بنه
چون ندیدند حقیقت ره افسانه زدند

یک شاعر فارسی چہ خوش سرودہ۔

چونکہ پیران نزد دنیا باختند
دین حق را پارہ پارہ ساختند

حضرت فریدالدین عطار درین بارہ مے گوید:۔

زنادانی دل پر جہل و پُر مکر ۃ گرفتار علی ماندی و بوبکر
تمام عمر ازین ہا چون نہ رستی ۃ نمے دانم خدا را کے پرستی

چند سخن ہائے گفتنی راجع بہ جمہوریت

حالا چند سخن دربارۂ جمہوریت مے نویسم در کتاب نورکہستان نقائص جمہوریت موجودہ را مفصل نوشتہ نتوانستہ ام حالا بعد از یک دو سال دیگر تصدیقیم شد و باید واضح تر بگویم کہ اگر این طریقہ و این رویۂ ابنائے ملک ما بدستور قائم ماند۔ خدا حافظ پاکستان باد۔ ملک ما از ہزار ہا سال تحت ادارۂ یک حکومت شخصی و بہ درستی روان بود۔ چنانچہ وقتیکہ اسلام و قرآن آمد۔ خدائے تعالیٰ

برائے مسلمانان یک حکم صریح را نازل فرمود۔ کہ۔

اطیعوا اللہ و اطیعوا الرسول و اولی الامر منکم

یعنی اطاعت خدا، اطاعت رسول و اطاعت یک امیر کہ از خود شما باشد۔ نہ کہ اطاعت صدہا اولی الامر۔

طرز حکومت موجودہ جمہوری را۔ ما از انگلیس اخذ نمودہ ایم۔ طبیعت۔ فطرت۔ آب و ہوائے و ماحول انگلیس ہا جداست طرز حکومت جمہوری برائے آن ہا اگر موافق باشد۔ البتہ خواہد بود۔ اما برائے ما موافق نیست در لندن ہنگامیکہ انتخابات شروع مے شود۔ ہر فرد ملت مے داند کہ من دارائے یک رائے شخصی خود مے باشم بایدکہ ووت خود را۔ بہ آن کس بدہم کہ نیک، لائق و بہی خواہ قومم باشد۔ بغیر کدام ترغیب و تحریص۔ خودش رفتہ ووت خود را۔ در صندوقچۂ آن امیدوار مے اندازد کہ او را لائق و اہل آن مے داند و بطرف خانۂ خود برگشتہ بکار و بار خود مصروف

مے شود۔ شخصے کہ منتخب مے شود این امر را فریضہ خود مے گمارد کہ برائے مفاد حلقۂ نیابت خود در کونسل جدو جہد کند و تجاویز بہتری و آرام عوام مثلاً بہم رسانیٔ آب، برق و غلہ و لباس را عمل ساختہ نہ بپایۂ تکمیل برسانند۔ دران جان این طریقہ رائج نیست کہ رائے دہندہ عقب نمائندہ خود رفتہ او را برائے اجرائے اغراض شخصی خود مجبور کنند۔

در ملک ما وقتیکہ انتخابات شروع مے شود برائے ووت دہندگان یک وجہ معاش و ذریعۂ آمدنی پیدا مے گردد آن ہا درین فکر مے باشند کہ ووت شان را کدام امیدوار بہ چہ قیمت مے خرد۔ امیدوار خواہ نااہل باشد یا غاصب و جاہل - باید کہ پول داشتہ باشد کہ بہ نیروئے پول ووت حاصل کند۔ و اول ممبر کونسل شود و بعدہٗ بہ منصب و اعزازات فائز گردد۔ اکنون کسے کہ برائے

کامیابیٔ او ووت داده - بدروازهٔ دفتر وزیر صاحب
حضور بہمر سانیده مے گویا- که من ترا ووت داده
وزیر ساخته ام پسرم را اگرچه دارائے تعلیم نیست
افسر بسازید - مرا پرمت و لائسنس عطا کن - که
از جنگل چوب عمارتی یا از خارج موتر و لاری درآمد
کرده پول گزاف حاصل کنم- یا جائداد متروکهٔ ہنود را
بنام من الاٹ کن مثلاً دکان ها- سرا ها- و دیگر
عمارات غیر منقوله وغیره علیٰ ہذا القیاس- ممبر یا وزیر
حیران شده- جواب مے دهد که این کار ها در اختیار
من نیست چگونه این خواهش هائے گوناگون
ترا پوره کنم - رائے دهنده مے گوید که به نیروئے
ووت من کامیاب شده ممبر و وزیر شدی حالا انکار
مے کنی - من که برائے ثواب ترا ووت نه داده
بودم - بلکه برائے ہمیں مقصد در حق تو ووت داده
بودم که تو کار هائے مرا سر انجام بدهی و خواهش

ہائے مرا بپیزیری۔ ہنگام انتخاب مرا۔ باغ سبز نشان داده۔ درحق خود رائے حاصل نمودی۔ اکنون درخواست مرا درخور اعتنا نہ مے پنداری۔ خیر در وقت انتخابات آینده دیده خواهد شد۔

وزیر مجبور شده بنام سکتر خود یک مکتوب نوشته به او مے دهد و مے گوید۔ برو۔ نزد سکتر من ۔ مشارالیه کار ترا حسب خواهش تو سرانجام مے دهد۔ شخص مذکور چون از دفتر مے برآید۔ وزیر موصوف تیلیفون را برداشته به سکتر خود مے گوید که فلان شخص مرا مجبور کرده از من یک مکتوب بنام تو گرفته۔ چون اسامی مذکور نزد تو برسد۔ مکتوب مرا ازو گرفته واو را تسلی داده رخصت کن و مکتوب مرا چاک کن۔

بسیار افراز بالادست ووزیران با من مے گویند که مرحوم بطور وفد نزد ما مے آیند که فلان

مامور پولیس خیلے ظالم و رشوت خوارہ است اورا
تبدیل کنید چون آن وفد مرخص مے شود۔ وفد
دیگر حاضر شدہ مے گوید کہ ہمان مامور پولیس۔ شخصے
لائق و کارکن است باید کہ اورا ترقی دادہ شود۔
حالا بہ گفتہ کدام جماعت یقین و کاروائی کردہ شود۔
ما یک فہرست مرتب کردہ ایم کہ ہر قدر سفارشی
ناجائز و خواہش مند خود غرض کہ نزد ما مے
آیند نام شان را دران فہرست درج مے کنیم
کہ اگر یک روز بر علیہ ما سازش کردہ جلسہ و
شور و شغب را برپا کنند آن فہرست را برائے
گلو خلاصی خود و اثبات خود غرضی و دروغگوئی
شان ظاہر کنیم۔
لہذا بعد از این تمام تجربات ثابت شدہ
کہ بمقابلۂ جمہوریت موجودہ۔ حکومت شخصی خیلے
بہتر است۔ درین صورت تمام اختیارات بدست

صدر مملکت داده شود۔ البتہ صلاح و مشورہ با قوم بکنند اما کلید حکومت بدست یک شخص باشد یک دلیل سادہ مے نویسم کہ اگر دریک خاندان دہ نفر زن و فرزند و شوہر و دختر وغیرہ باشند و ہنگام صبح مادر از ہر فرد واحد جدا گانہ بپرسد کہ امروز چہ پختہ شود یکے مے گوید حلوا۔ دیگرے مے گوید پلاؤ۔ سوم مے گوید دال۔ چہارم مے گوید کلہ و پاچہ وغیرہ۔ انتظام آن خانہ و پخت و پز ہیچ گاہ راست و درست نہ مے شود۔ باید کہ تمام اختیارات خانہ داری بدست کلانتر خاندان مثلا مادر دادہ شود کہ ہرچہ مے بائست برائے طعام چاشت و طعام شب بپزد۔ البتہ اگر گاہے یک پسر درخواست کند کہ امروز حلوا برائے من بپزید یا چیزے دیگر۔ باید کہ خواہش او پذیرفتہ شود کہ دریں چیزے نقصان نیست۔

در ایام انقلاب تقسیم نیم قارهٔ ہند و پاکستان ہر دو فریق یعنی ہندو و مسلمان بہزار ہا نہ بلکہ بہ ملیون ہا افراد را بہ قتل و غارت بردہ و خانہ و جائداد یک دیگر را نذر آتش کردند و مال و منال یک دیگر را بہ یغما بردند لاکن در ریاست ہائے سوات و دیر و امب یک ہندو یا سیک کشتہ نہ شد۔ نہ خانۂ کس را سوختند و نہ مال و اموال کسے را تالاکردند۔ چرا؟ سببش اینکہ حکومت تحت ادارۂ یک حاکم بود۔ چیزے را کہ من در تجربہ و عقل خود درست دانستم بہ نیت نیک نوشتم۔

من آنچہ شرط بلاغ است با تو مے گویم
تو خواہ از سخنم پند گیر خواہ ملال

از آثار و علائم طرز حکومت جمہوریٔ موجودہ ہمیں ظاہر است کہ برائے این ملت بے چارہ ہیچ امیدِ فلاح و بہبودی باقی نہ ماندہ۔ البتہ اگر خدائے بزرگ و برتر بہ لطف و احسان مخصوص خود سببے خیرے را پیدا کند۔ کہ مردِ اے از غیب برون آمدہ کارے بکند از لطف او تعالےٰ بعید نیست۔

طائر دولت اگر باز گذارے بکند ٭ مردے از غیب بروں آید و کارے بکند

باز آمدم بر سر داستان

طیارۂ ما بر فراز کوہ ہندوکش کوہ ہائے بلند و درہ ہائے پر از برف را عبور کردہ در نواح میدان ہموار ترکستان رسید ساعت یک بود کہ طیارۂ ما در یک میدان خام فرود آمد حاکم اعلے ترکستان با موترہا برائے پذیرائی و پیشوائی این وفد حضور بہم رسانیدہ خوش آمدید گفت ۔ ما سوار شدہ برائے زیارت حضرت شاہ ولایت جانب مزار شریف روانہ شدیم ۔ از میدان طیارہ تا آستانۂ حضرت شاہ ولایت راہ خیلے ناہموار و پُر از گرد و غبار بود ۔ چون بر مزار فیض آثار حضرت مظہر العجائب والغرائب علی ابنِ ابی طالب کرم اللہ تعالےٰ وجہہ رسیدیم گنبد بنظر آمد کہ گنبد افلاک بر خاک پاکش ناصیہ فرسائی مے کرد ۔ ایں زیارت را شاہ حسین بادشاہ ہرات تقریباً

ایک هزار سال قبل تعمیر کرده گنبد سبز و عالی اش خیلے قشنگ۔ بارونق و خوش منظر است۔ درباره پاقبر نپولین بوناپارت درساختمان خود بغایت دارائے شہرت است مگراین گنبد نیز درفن تعمیر ازان کمتر نیست درون گنبد فقط یک مرقد مبارک شاه اولیا ست احاطهٔ اندرون گنبد خیلے وسیع وکشاده است و با فرش و فروش قالین آراسته وپیراسته۔ دو نفر ملایان بالباس دعمامه وچوغهٔ ملائی ایستاده۔ ماکه در داخل گنبد رسیدیم یک ملا صاحب آغاز نمود به تلاوت قرآن پاک۔ ماهم تعظیماً خاموش ایستاده ماندیم که تلاوت به پایان رسید۔ فاتحه بر روح حضرت شاه ولایت خوانده از احاطهٔ گنبد بیرون شدیم۔ چند جلد قرآن شریف که نسخه هائے بزرگ و قدیمی بوده و به خط کوفی نوشته شده آن ها را نشان دادند و راجع به آن نسخه هائے مبارک گفتند که این ها را حضرت شاه ولایت به قلم مبارک خود نوشته

بود۔ واللہ اعلم بالصواب۔

یک طرف یک تکیۂ سنگ شکستہ افتادہ بود کہ برو نوشتہ بود ھذا مرقد علی ابن ابی طالب مے گویند کہ اول سلطان حسین پادشاہ ہرات بخواب دید کہ درین مقام جسد مبارک حضرت شاہ ولایت علی ابن ابیطالبؑ مدفون است۔ بعدہ حضرت ملا عبدالرحمٰن جامیؒ نیز ہمیں واقعہ را در خواب دیدہ این رباعی را نوشت:۔

گویند کہ مرقد علی در نجف است
در بلخ بیا ببیں کہ بیت الشرف است
نہ در عدن است و نہ بہ بیت الشرفین
آفتاب یکیست و نورش ہر طرف است

چون مردمان آن مقام را حفر کردند این سنگ برآمد دانستند کہ جسد مبارک ہمیں جاست۔ شاہ حسین این گنبد را بنا کرد و خوب بنا کرد کہ سبحان اللہ۔ بر معمار ہائے آن زمانہ آفرین باد کہ چہ گونہ

عمارت مستحکم و قشنگ۔ پُر از نقش و نگار را تعمیر نمودند کہ یکے از عجائبات فن تعمیرِ قدیم بہ شمار مے رسد۔

از گنبد برآمدہ۔ قریشی صاحب یک ہمراہیٔ ما عکس ما را نیز گرفت۔ سردار عبدالرشید خان وزیر صنعت پاکستان مبلغ بیست ہزار روپیہٴ افغانی بہ مجاورین مزار شریف بطور عطیہ داد۔ بیرون گنبد مقبرۂ امیر شیر علی خان و سردار محمد اکبر خان غازی و جمعہ خان پسر اعتماد الدولہ است۔

موجب حیرت و تعجب است کہ بر مقبرۂ امیر شیر علی خان تاریخ وفاتش نوشتہ۔ این را بہ حاکم صاحب اعلے بگفتم۔

ازان جا در بازار ہائے جدید گشت نمودیم۔ بازار قدیم منہدم گشتہ۔ بعد ازین سیر و تفریح بہ کوتی حاکم صاحب اعلے رسیدیم۔ کہ دارائے یک باغیچۂ

پُر رونق است۔ پُرسیدم کہ قبلاً این جا چہ بود؟ گفتند کہ این نشستگاہ امیر عبدالرحمٰن خان بودہ۔

نام حاکم اعلےٰ غلام نبی خان است کہ باشندۂ نورستان افغانستان و یک شخص شریف و نجیب است۔ صاحب اخلاق حسنہ۔

چونکہ قبل ازین حاکم صاحب موصوف مرا در پشاور دیدہ بود۔ مرا شناختہ خیلے پذیرائی نمود۔ طعام پاشت بغایت مکلف۔ پر لطف و لذیذ بود۔ بر دسترخوان طعام ہائے ہرگونہ و مشروبات و خوراکہ ہائے ترکستان موجود خصوصاً خربوزۂ نو رسیدہ کہ خیلے شیرین بود۔ این خربوزہ را خشک ہم مے کنند۔ بعد از صرف طعام و چائے نوشی حاکم صاحب بہ ہمہ مہمان ہا یک یک پوست قرہ قولی و یک یک متکیۂ رخت ساختہ ہا۔ بطور تحفہ عطا نمود۔

ما۔ ساعت سہ عصر بر طیارۂ کہ مارا گذاشتہ و
جانب میمنہ و بلخ رفتہ و اکنون واپس رسیدہ بود۔
سوار شدہ بہ کابل رسیدیم۔ این سفر خیلے پر لطف
و خوشگوار سفر بود۔

درکابل حسب معمول ہمان سیر و تفریح جاری
بود تاکہ ہمراہان من جانب پاکستان روانہ شدند۔
و من حسب خواہش خود درکابل ماندم کہ سیر و
سیاحت ملک و وطن عزیز خود را باخاطر آسودہ
بہ اتمام برسانم۔

قیام کابل

بعد از روانگیٔ ہمراہان من۔ مہماندار آمدہ بہ
من گفت کہ این مہمان خانہ از کابل ہشت میل
دور است۔ و شما تنہا۔ لہذا سردار غلام محمد خان وزیر
تجارت افغانستان برائے قیام شما در ہوٹل کابل

یک اطاق علیحدہ ممبرہ ۱۳۱ مخصوص کردہ کہ آن جا بہ حیث مہمان خصوصی دولت اقامت ورزید گفتم تشکر۔ مرحمت حکومت شما کم نہ گردد۔ خیلے ممنون و متشکر مے باشم۔ اما من مہمان سفیر کبیر خود ہستم۔ تاکہ ملک و قوم و اعزہ و اقربائے خود را بخوبی بہ بینم۔ و با ایشان ملاقات کنم۔ من از سفیر کبیر خود پرسیدہ۔ ہر چہ کہ رضائے او باشد ہمان طور خواہم کرد۔ درین حین آقائے محمد یونس خان برائے ملاقات من رسید۔

چنانچہ موتر گرفتہ طرف بنگلہ سفیر صاحب روان شدیم۔ در بین راہ با آقائے محمد عتیق و محمد رحیم کہ برائے دیدن من روان بودند۔ یک جا شدیم۔ و بہ بنگلہ سفیر صاحب رسیدیم۔ من صورت حال را بہ او بگفتم۔ سفیر صاحب باکمال:۔

شفقت و مہربانی فرمود کہ خانہ خود را گذاشتہ۔

بہ ہوتل چرا قیام کنید۔ جناب شما بہ جائے عموے محترم من مے باشید۔
برائے شما در مہمان خانہ کہ در بنگلہ من موجود است.
ہرگونہ اسباب و سامان راحت و ضرورت حاضر است۔ دو اطاق را برائے استراحت و مطالعہ شما مخصوص کردہ ام۔ سامانِ مرا از مہمان خانہ دارالامان طلب نمودہ بہ حکومت افغانستان اطلاع داد کہ ضرورت ہوتل نیست۔ مہمان من بہ خانہ خود مقیم شد۔ میرا گفت کہ شما آزاد مے باشید۔ ہر جا کہ مے روید موتر حاضر است اگر وقت طعام بہ خانہ بیائید خوب۔ اگر بجائے دوستان خود طعام بخورید۔ اختیار دارید۔ من اظہار ممنونیت کردم و بخانہ سفیر صاحب موصوف قیام نمودم۔
آقائے محمد عتیق جان و برادرش آقائے محمد رحیم جان دوستان قدیم زمانہ قیام کشمیر و ہندوستان من اند۔ والدہ مرحومہ این دو برادر عزیزہ دوست

محترم من که یک خانم بزرگ و هوشیار بوده و همشیره هائے شان شاه بوبو صاحبه و بی بی گل صاحبه که مرا از برادران خود کمتر نه مے دانستند و من نیز ایشان را مانند خواهران خود مے پنداشتم۔

این دو برادر با سفیر صاحب ملاقات کرده اجازه خواستند که من همراه شان به منزل شان برائے طعام چاشت بردم۔ سفیر صاحب گفت که هر جا که بروند آزاد و صاحب اختیار مے باشند۔ من به ایشان به منزل محترم محمد عتیق جان رفتم۔ چه خوش بنگلۂ زیبا و خوش منظر است با۔ باغ و حوض و درختان هر قسم میوه دار و سرسبز۔

خانم محترمۂ محمد عتیق جان که همشیرۂ شاه محمد عالم است و دخترک شیرینش همه از دیدن من شادان و فرحان شدند من نیز از دیدار و صحت و سلامتیٔ شان خیلے مسرور شدم۔ مجلس کردیم۔

طعام صرف شد۔ چہ خوش ذائقہ و لذیذ۔ نان و میوہ بود کہ بارک اللہ۔

بعد از چند ساعت رخصت گرفتہ و در منزل خود آمدہ استراحت کردم۔

سیر کوہستان

بہ ہمین طور روز و شب مے گذشت تا کہ یک روز ارادہ کردم کہ بہ کوہستان بروم واز دیدار و ملاقاتِ ملک و قوم و خویش و اقارب و قلعہ جات و املاک جائداد سابق و رفتہ و گزشتہ خود بہرہ مند گردم۔ کرنل عبداللہ شاہ اتاشی سفارت پاکستان یک جیپ را برائے من تہیہ کردہ بود۔ مگر یک دوست من عبدالعزیز خان بمن گفت کہ راہِ کوہستان نزد من خیلے نشیب و فراز دارد۔ تکان جیپ برائے درد کمر شما مضر است نزد من یک موتر روسی است کہ تکان نہ دارد و کمانی ہائش آرام دہ است۔

خود من شما را به کوهستان مے رسانم و هر وقتیکه مقرر کردید آمده - واپس مے آرم شکریه گفتم وقبول کردم - صبح بے خبر بهمراه ناصر جان و ایوب خسروی برادر زاده هاے خود روانه شدیم - تخمیناً ده میل سرک کشاده گویاکه اسفالت شده باشد ازین بیشتر که کار جاریست البته خراب ونشیب وفراز دارد- از کوتل خیرخانه که گذشتیم هرطرف باغ هاۓ میوه دار خصوصاً باغ هاے انگور به نظر مے آمد- تا به حاجگاه وادئ سرسبز و شاداب دیده را نور ودل را سرور مے بخشید - بقول شاعر:-

بهرطرف که نظر مے کند تماشائی
کرشمه دامن دل مے کشد که جا این جا ست

شصت سال قبل ازین راه به سوارئ اسپ سفر کرده بودم - باوالد مرحوم خود وسوار هاۓ اردل قومی -
اندازه کنید که بر دل من چه گذشته باشد- چیزے

که من حس کردم حاجت به بیان کردن نه دارد من
در خیالات خود محو بودم که سوائے پردهٔ تصویر زمان گذشته
دیگر ہیچ نه مے دیدم. یک بار دیگر ما در ہمان ایام با والد
و والدهٔ مرحومه واکثر ملازمان وکنیزان و خانم ہا بر کجاوه
ہائے شتری و ما بر اسپان از کابل به طرف کوہستان
روانه شده در موضع کچلک در قلعهٔ سیف الدین خان
مرحوم که شوہر عمه ام بود شب قیام کرده به ہمیں راه جانب
کوہستان رفتیم. آن زمانهٔ و آن قافله رو بروئے چشمم گذشت
حالا پرسیدم که ازان خاندان نام و نشانے مانده؟
گفتند که نه - آن ہا نیز به جرم بے گناہئ ما طرف بالامرغاب
ترکستان فرار شده بودند و تباه و برباد گشتند.

مختصر اینکه به چاریکار رسیدیم - چه چاریکار دیده بودم
و چه شده؟ بازار ہا و عمارات کہنه مسمار و بازار ہائے جدید-
یک عمارت برائے اسکول وغیره. یک شهر مختصر و نو تعمیر
شده - که ہیچ مقامش را نشناختم آن جا پسر عمویم. که

محمد کریم جان نام دارد و از طرف حکومت به کرام کار
ماموراست حاضر بود۔ مرا بے اطلاع دیده حیران بماند
وگفت شما خبر آمدن خود را چرا پیشتر به ما نداد ید که
برائے پیشوائی شما مے آمدیم گفتم ہمیں را مناسب تر
دانستم۔ گفت مردمان قوم و حاکم اعلےٰ به انتظار
شما بودند که خبر شوند و پذیرائی شما را بکنند۔ من
به ہمراہان خود گفتم که بیائید۔ اول با حاکم صاحب ملاقات
کنیم۔ پس ازاں جانب قلعه جات خود برویم۔ حاکم
صاحب به دوره رفته بود۔ نائبش را دیدم۔ پیغام
وسلام دادم که به حاکم صاحب برساند۔ آن نیز
گفت که حاکم صاحب به انتظار آمدن و پیشوائی شما
بود گفتم شکریه برسان۔ انشاء اللہ۔ چوں باز پس
آمدیم با ایشان ملاقات خواہم کرد ازین جا پیش قلعه
اول ما دولانه بفاصلۂ سه میل یا کم وبیش باشد
ہمراہان من گفتند که راه موتر خوب است۔ سرک

را مرمت کرده ایم ۔ موتر مے تواند برود۔ بر سخن شان اعتبار کرده روانه شدیم ۔

قدرے راه که طے کردیم دیدیم که راه در بین باغ ہا رفته ۔ و این قدر تنگ است که موتر به آسانی نمے تواند حرکت کند ۔ ازان جا که راه عقب رفتن هم نبود ۔ چار و ناچار پیشتر رفتیم صد آفرین بر موتروان و هزار آفرین بر این موتر که به چه موقع خراب این راهِ پرنشیب فراز و پیچ و پل ها و راه هائے ناهموار را قطع کرده مے رفت ۔ در اکثر جا ها ۔ ما از موتر فرود آمده هر دو طرفِ موتر را گرفته به کشاکش از مواقع خراب بیرون مے کشیدیم آواز موتر را که باغبانان و زمیندا ران شنیدند گرد جمع شده کمر همت برائے امداد ما بستند ۔ بهزار خواری و دشواری تا به قلعه دولانه رسیدیم برادر زاده ها و خویش و اقربا رو به روئے ما رسیدند و به این بے خبر آمدن من حیران شده هم دست بوسی

وخوش آمدید ادا شد. گفتم حالا روئے موتر بطرف
چاریکار واپس چه طور مے گردد۔ آواز دادند مردمان
دیهه با بیلچه ها و تبر ها بر آمدند و روبروئے موتر یک
میدان ناهموار را صاف کردند تا آنکه روئے موتر
واپس شد۔ موتر ما اول موتر بوده که درین چاریساده۔
قبل ازاین درین سرزمین هیچ موتر نیامده بود۔ همه درون
قلعهٔ در آمدیم که در سال ۱۸۹۲ میلادی قبل از فرار
شدن از وطن تعمیر ادرا والد صاحب مرحوم و مغفورم
شروع کرده بود و دیوار هائے قلعه چار فیت بلند
شده بود که ذکرش در کتاب نور کهستان آمده۔
پیشتر ازآنکه این عمارت مکمل شود والد مرحوم ترکِ
وطن گفته بود۔

احاطهٔ قلعه خیلے وسیع بوده ۔ حالا چار برادر زاده
هایم به چهار حصه تقسیم کرده ۔ و باغیچه و عمارت ها
بطرز جدید ساخته اند۔ در باغیچه درختان میوه دار کاشته

وگل کاری وچمن بندی کرده - اطاق های عمارت
بافرش وفروش ومیز وچوکی وکوچ وصوفه غرضیکه از
هرگونه سامان آرائش وزیبائش آراسته وپیراسته اند۔

ملاقات با اعزه واقارب

دوست عزیزم که مراازکابل آورده بود شربت
نوشیده گفت که اجازه میخواهم - درکابل یک
مصروفیت ضروری دارم واپس میروم میزبانان
اصرار میکردند که بعد از صرف طعام چاشت برود.
گفتم که حالا ساعت ۱۱½ چاشت شده - طعام تا ۲
ساعت دیگر تیار نمیشود- مشارالیه کار دارد-
بگذارید که برود- البته چند بیلدار همرایش بکنید که تا
چاریکار با او رفته راه را درست نمایند- آن ها رفتند
وما ماندیم - حالا از هرطرف دیهه وقلاع مردم قوم
از آمدن من خبر شده خورد وکلان وزن ومرد ودختر وبچه

و پیر و جوان رسیدند۔ دست بوسی و روے بوسی شروع شد۔ من ازین هجوم مرد و زن هیچ یکے را نمے شناختم۔ نه این برادرزاده هائے ریش سفید خود را۔ نه خانم هائے شان را و نه اولاد و اطفال شان را۔ پس به واسطه محمد ناصر معرفی مے شدند۔ که این فلان برادرزادهٔ تان و این خانمش و این مادرش و این بچه دخترش و این نواسه اش است۔ علےٰ هٰذا القیاس من مے پرسیدم نام خانم و نام پدرش چیست۔ مادر خانم دختر یا نواسه کیست به این سلسله به شناخت مے آمدند که خوب حالا فهمیدم۔ این هم یک طرفه تماشا بود۔ آن ها بطرف من بغور نگاه مے کردند که به خیال شان من دارائے یک ریش سفید و دراز تسبیح در دست عمامه بر سر و چوغه در بر۔ حالا که مے دیدند یک شخص سر سفید ریش و بروت تراشیده کلاه انگلیسی پوشیده و

به لباس اردو پائی ملبوس - حیران مے شدند که در تصور ما چه بود و در نظر چه آمد - بهر حال محبت و کشش خون جانبین را قریب تر ساخته صادقانه الفت و یک رنگی باهم پیدا شد ایشان مرا به چشم احترام و عزت مے دیدند و من خیلے مسرور و خوش مے شدم - که الحمد لله ایشان به حالت آرام بوده دارائے زندگانی باشرف و باعزت بودند - من اگر حرکت هم مے کردم از زن و مرد بازویم را مے گرفت و کسے پاپوشم را پیش پایم مے گذاشت. کسے پائے ایم را چاپی مے کرد و کسے باد بیزن گرفته هوا مے داد مے دیدم که هر یک کوشش داشت و فخر خود مے دانست که کدام خدمتے برایم از دستش برآید - بسیار شکرانه خدا را بجا مے آوردم -

قوم ما در میان عزیزان خود رسم پرده داری ندارند - مثل خواهران و دختران همه را به چشم نیک مے بینند - جوانان را مثل برادر و اولاد خود مے دانند

در زمانهٔ قدیم همین رویه در خاندان مالبوده که تا حال برقرار است۔ اکنون طعام تیار شد درین فرصت قلیل چه قدر اهتمام و انتظام۔ مرغ۔ پلاؤ۔ سالن و شیرینی و میوه وغیره کرده شد۔ بعد صرف طعام چائے نوشیده گفتم حالا مے خواهم۔ قدرے استراحت بکنم۔ یک پلنگ اعلیٰ با بسترهٔ صاف و پاکیزه در یک اطاق علیحده تهیه شده بود۔ مرا آن جا رسانند۔ کسے بوت مرا کسے جراب مرا و کسے کوت مرا مے کشید۔ و هر یک مے خواست که درین خدمت بر یک دیگر سبقت حاصل کند۔ کسے به پائے مالیدن و چاپی کردن من مامور شد۔ من متبسّم شده گفتم لطف شما زیاد۔ من به این ها عادت نه دارم۔ بگذارید یک دو ساعت استراحت کنم۔ باز هم دو جوان بیرون دروازهٔ اطاق بنشستند که شاید کدام ضرورت پیش شود۔ خوب آرام کردم۔ ساعت پنج عصر آواز دادم۔

آن دو جوانان رسیدند. گفتند که در صحن حویلی به کنار
جوے فرش کرده ایم برائے شما کرسی گذاشته
شما همان جا چائے بنوشنید. بازوهائے مرا گرفته
آن جا رسانیدند. چائے وکلچه ها هر قسم تیار بود.
همه یک جا نشسته چائے نوشیدیم و مجلس ما گرم
شد. درین بین محمد شعیب خان برادرزاده ام گفت
از عرصهٔ سی پنج سال دو کلنگ هوائی در باغ نگاه
کرده ایم. چار سال مے شود که بیضه داده و چوچه
کشیده اند. و هر سال دو چوچه پیدا مے شود. که تا امروز
هیچ گاه کلنگ صحرائی در خانه چوچه نه کشیده. حالا بیست
روز مے شود که چوچه پیدا شده به پسر خود گفت که رفته
از باغ بیار. هر دو کلنگ را با دو چوچه ها آورد. چوچهٔ
بیست روزه به نمونهٔ چوچه طاؤس یا سارس بود.
دانه انداختند. چیدند. و گشتند. برادرزاده ام گفت
که در یک موضع کوهستان دو جفت کلنگ صحرائی

از عرصهٔ ۸۵ سال موجود است۔ پیشتر کہ ہر قدر عمر داشتند آن علاوہ ۔ درین میان دیگر مردمان قومم کہ در خواجہ خضری و دیہہ قاضی بودند خبر شدہ برائے ملاقات من رسیدند۔ دربین آنہا یک نواسۂ عمویم عطاء الحق جان برگیدیر را کہ بعمر شش سالگی دیدہ بودم باریش سفیدش شناختم و خیلے شادم کہ یک صورت قدیم را دیدم۔ این ہا ہمہ بر قالین ہا و من بہ فراز چوکی نشستہ اختلاط مے کردیم و ذکر ایام قدیم در حمایت گذشتہ را کہ در ہندوستان بالائے ما وارد شدہ بود یاد مے کردیم و بہ حالت موجودہ شکر خدا را بجا مے آوردیم کہ نام و نشان خاندان ما نیست و نابود نہ شدہ بود و ہمہ زندہ و سلامت اند و بہ آرام و استراحت حیات خود را بسر مے برند۔ شام شد۔ طعام شب کہ خیلے پرتکلف بود خوردیم۔ ساعت ۱۱ بجہ شب در میان باغیچہ من بر پلنگ و جملہ خوردان بر قالین بر صفحۂ باغیچہ خوابیدیم۔

هوا خیلے خوشگوار بود به راحت و استراحت خوابیدم
صبح زودتر برخواستم - آن ها نیز بیدار شده بودند -
برخوردار برگیدیر عطاء الحق جان طرف دیهہ قاضی رفته
بود و ما همه را در قلعهٔ خود دعوتِ طعام چاشت داده بود
من شب گفته بودم که در زمان سابق یک قسم نان نخپته
مے شد که در وے قروت مے گذاشتند و در روغن
سرخش مے کردند - او را قتنخی مے گفتند - دیدم که
صبح همراے چاے علاوه از دیگر چیزها آن نان هم حاضر
بود بعد از مدت دراز این را به یاد قدیم خوردم بو ے
مزه - وذائقه اش همان بود که اخذ کردم -
حالا این سوال پیدا شد که تا به دیهہ قاضی و قلعهٔ
کهنه خود ما در خواجه خضری که بفاصلهٔ سه میل بوده چگونه
رسیده شود - کسے گفت که بر کنادهٔ آرام چچ کی چوب
هاے مضبوط و دراز را بسته شما را بر دوش آدم
ها مثل داندی مے رسانیم آخر الامر برخوردار محمد کریم جان

تجویز کرد کہ یک اسپ بسیار شریف و باآرام دارم
برآن سوار شوید گفتم اسپ سواری برایم دشوار نیست
اسپ دوانی و چوگان بازی ہاکردہ ام لاکن بعد از
افتادن کہ کمرم مضروب شدہ اندیشہ مے کنم کہ
صدمۂ برآن وارد نشود ۔ گفتند آزمائش مے کنیم
اسپ را آوردہ چوکی گذاشتند بالاۓ چوکی مرا بالا
کردہ و بر زین سوار کردند حرکت کردم ہیچ زحمت و درد
در کمرم وارد نہ شد ۔ گفتم خیلے خوب در روان شدیم
بطرف دیہہ قاضی ۔ مردم قومم و دیگر این ہمہ جمعیت
خویشان واقوام و مردم زیر جلو اسپم روان و من
باکلاہ و لباس اردپائی بر اسپ سوار از راہ ہاۓ
تنگ باغہا و جوۓ ہا و پل ہاۓ نا مرمت شدہ ۔
خدا خدا گفتہ در حدود خواجہ خضری رسیدیم ۔
درین جا نہ نام و نشان قلعہ بود و نہ باغ و آسیا
و عمارت ۔ نہ درخت و نہ حوض ۔ حیران شدم

که این چه شد گفتند انقلاب :-

تِلْكَ الأَيَّامُ نُدَاوِلُهَا بَيْنَ النَّاسِ -

جائیکه بودو باش ما بود - در طفلی ما بچه هائے ہمعمر بازی مے کردیم - و در مدرسه که سبق مے خواندیم و در حوضے که شناوری مے کردیم و در باغے که بر درخت ها بالا شده میوه مے خوردیم ازین ها یک چیز باقی نه مانده . فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِي الْأَبْصَارِ -

گفته روان شدیم مقبرهٔ آباو اجداد من از ہمه ویران تر - نه آن درختان رعناؤ زیباؤ سبزه و گل چند قبرہائے بے نام و نشان وخرابه - و درش یک دیوار شکسته[3] فیت خام برادر زاده ام به تخمین و توکل مے گفت - که این مرقدِ منور میر مسجدی خان غازی و شهید است این مدفن میر غلام محی الدین خان غازی و شهید این قبر میر درویش خان برمیر احمد خان غازی و صاحبزاده غلام جان است وغیره - بر مزار ہائے ایشان ایستاده

دعائے مغفرت گفتم۔ و پرسیدم کہ امیر حبیب اللہ خان شہید برائے تعمیر گنبد و درستی این زیارت و مرقد صاحبزادہ غلام حیدر خان مرحوم کہ مبلغ دوازدہ ہزار روپیہ دادہ بود۔ چہ شد؟ گفتند بر خیر و خیرات وغیرہ صرف شد۔ تعجب کردم و بہ ہمہ مردمان قوم خود کہ ہمراہ من بودند گفتم کہ حالا باید این زیارات را سرازنو ترتیب دادہ شود۔ و بر قبر ہا لوحہائے سنگ با نامہائے متوفیان نصب کردہ شود۔ نیز انتظام باغ و مسجد و حوض وغیرہ کردہ شود۔ تاکہ نام و نشان آباؤ اجداد ما باقی ماند۔ این تجویز مرا ہمہ ایشان قبول کردند گفتم۔ نقشہ و تخمینۂ خرچ را سنجیدہ مرا اطلاع بدہید۔ تا این کار درست شود پس ازان بہ برخوردار محمد ایوب جان غرومی کہ نواسۂ برادرم است و یک جوان فہمیدہ و خوش نویس و شاعر عبارتے کہ بر لوح مزار میر مسجدی خان غازی و شہید لازم بود گفتم وا و نوشت تاکہ بر لوحِ سنگ نصب شود۔ دعا گفتہ طرفِ دیگر قلعہ جات

عموے مرحوم خودروان شدم۔ درمقابل ما قلعہ میر درویش مرحوم وعمویم غلام صدیق خان مرحوم بود۔ پرسیدم۔ کہ این قلعہ چہ شد۔ نشان دادند کہ یک تودۂ خاک باقی ماندہ پس بہ دیدۂ تاسف نگاہ کردم۔ دیگر چہ مے توانستم کرد۔ تاثر کہ بردل و دماغم طاری شد آن را۔ نہ بہ شما ناظرین فہمایندہ مے توانم و نہ شما فہمیدہ مے توانید البتہ آن کس اندازہ مے تواند کرد۔ کہ آن ہا را بآن جمع و جوش دیدہ و حالا بہ این تباہی وخرابی مے بیند۔ بقول حضرت سعدی شیرازی ؎

گفتن زنبور لا حاصل بود ؛ بایکے در عمر خود نا خوردہ نیش
تا ترا حالِ نباشد ہمچو ما ؛ حال ما ناید ترا از افسانہ بیش

پرسیدم کہ این حادث چہ گونہ واقع شد گفتند ما و شما و جملہ قوم کہ فرار شدند این خانہ و قلعہ جات بے صاحب ماندند و خالی از انسان بہ مرور ایام غیر آباد و بے مرمت افتادند۔ چوب ہائے سقف و

عروسی و در دروازه ها را - هرکس که دست یافت ببرد -
مثل مشهوراست که خانهٔ خالی را دیو مے گیرد - ہمین
صورت درین جانیز بر روئے کار آمد - اکنون ما
پیشتر روانه شدیم جانب دیهه قاضی وصد
صد آفرین برین اسپ که واقعی فرس است
وفراست دارد - از پل هائے نو ساختهٔ چوبی و سنگی - و راه هائے
تنگ و تاریک بہ چہ خوبی و دانائی این جا - مرا بار بار جمله
گناهان گذشتانه دیهه قاضی رسانیدیم - قلعهٔ عموے خود
میر غلام احمد مرحوم را دیدم - قبلاً عمارت خوش منظر بود -
دارائے سرائے و باغ و گل و درخت هر قسم بهترین
میوه جات و هزاران تاک انگور و حوض وغیره - اکنون
از قلعهٔ خواجه خضری خراب تر - یک نواسهٔ عمویم - که
عبدالباقی جان نام داشت ازمن کوچک تر و با ما
در پشاور بود - از احوالش پرسیدم - گفتند زنده
است و در کنج این قلعه که خانهٔ پدری داشت آباد

است و از بینائی معذور خبرش دادند. باریش سفید
و عصائے کوری بر شانۂ یک پسر خود دست نہاده
آمد. ہیچ نشناختمش آه آن جوانی و این فرسودگی
و پیری و ضعیفی. بقول شاعرؔ
یکے پرسید از پیر دل آگاه ؛ کہ خم گشتہ چہ مے جوئی درین راه
جوابش داد پیر خوش تکلم ؛ کہ ایام جوانی کرده ام گم
از احوالش جویا شدم گفت شکرِ خدا است.
یک لمحۂ قلیل ملاقات کردیم و بایک دیگر وداع گفتیم.
حالا ما در قلعۂ لوسۂ عموئے خود برگیدئر
عطاءالحق جان رسیدیم. او مطابق رواج قومی تقریب
آمدن من یک گاؤ را حلال کرده گوشت آن را خیرات کرد.
یک قلعۂ جدید. دارائے باغ و عماراتِ خوش منظر و
تالاب و درختان پُرمیوه. بر کنارۂ نہر و پشتہ افتاده. کہ
روبرویش در نشیب بصدہا میل وادی کوہستان
و دریاہا و باغات. و سبزه زارہا و ریگ روان نمودار

وہر دیدۂ بینیا را دعوت نظارہ میدادند۔ زیر درختان سایہ دار فرش و فروش گسترده بر آن چوکی راگذاشتند۔ من نشستم و شکر خدا را بجا آوردم کہ یک خانۂ آباد عزیز خود را دیدم۔ نزدیک اش برادر کوچک او محمد کریم جان نیز یک قلعۂ جدید با باغ و عمارتِ زیبا و قشنگ تعمیر کرده فَالحمدُ لِلّٰہ علیٰ ذَالِکَ کہ نسل موجودۂ ما بآرام و استراحت بہ زمینداری خود و استخدام حکومت آباد و فارغ البال ہستند۔

بریگیدیر مذکور یک باغ و عمارت را بہ حکومت بہ کرایہ داده کہ بچہ ہائے نوجوان قوم برائے تعلیم عسکری این جا مقیم اند حکومت بریگیدیر مذکور را مشاہرۂ وافر میدہد۔ زیر دستش چند معلم دیگر ہم کار میکنند۔ چائے نوشیدیم وصحبت و اختلاط شروع کردیم دریںجا زنان و مردانِ قوم من بہ عدۂ کثیر جمع بودند۔ ایشان من گناہگار را بہ نگاہ احترام مے دیدند و من نیز جانب شان دیده

خوش مے شدم و از صحبت شان حظ مے برداشتم وشکر ایزد را بجا مے آوردم کہ خدائے کریم بعنایت مزید این موقع را بہ من ارزانی فرمود کہ از ملاقات خویش و اقارب خود بہرہ مند شدم۔

شکر خدا کہ از مدد بخت کارساز

چیزے کہ خواستم زخدا۔ شد میسرم

وقت طعام شد۔ غوری ہائے پلاؤ و مرغ و کباب بریان با خوراکہ ہائے لذیذ بر دسترخوان چیدہ شد۔ دعا گفتہ بہ خوردن آغاز نمودیم۔ این یک رسم قدیم ملک ماست کہ قبل از شروع کردن طعام و بعد ختم طعام دعا خواندہ مے شود۔ الحمد للهِ الّذی اطعمنا وَسقانا۔ یعنی ستایش مر خدائے را کہ مارا نان و آب عطا کردہ۔

بعد از نوشیدن چائے سبز۔ من حسب عادت خود استراحت کردم و ایشان نیز بہ شغل و کار استراحت افتادند۔

ہنگام عصر بیدار شدیم دور چائے وکلچہ و میوہ شروع شد
درین بین ایوب خسروی گفت - برادر زادہ کوچک
من کہ محمد اسمٰعیل نام دارد بعمر نہ سالگی خیلے خوش
نویس است - نزدِ خود خواستمش گفتم چیزے بنویس۔
نوشت ۔ واقعی کہ بہ مناسبتِ عمر خود خیلے خوش
نویس بودہ ۔ گفتم برادر بزرگت شاعر است
تو ہم شعر مے گوئی ؟ گفت بلے صاحب ! گفتم
برائے این خوش نویسی پنجاہ روپیہ بتو انعام
مے وہم برائے شاعری مبلغ پنجاہ روپیہ برو اضافہ۔
چیزے بنویس ! چند اشعار نوشت ۔ اگرچہ آن
اشعار حضرت بیدلؒ بود مگر من برائے دل جوئی او
شاباش گفتم . و انعام دادم خیلے خوشنود شد۔

واپسی از کوہستان بطرف کابل

من به دوست خود عبدالعزیز خان گفته بودم که روز دیگر ساعت شش بجۂ شام از کابل موتر در چاریکار بیارد که واپس بردیم ۔ روز دیگر ساعت ۲ بجۂ ظہر به برادرزادۂ خود محمد حسن گفتم که بر سائیکل سوار شده چاریکار برود و عبدالعزیز خان را بگوید که انتظار کند۔ من مے رسم ۔ حالا مشکل این بود که از ینجا تا چاریکار که ہشت میل فاصله دارد چه طور رسیده شود گفتند۔ این راه خیلے خوب تر است پل ہا و جوئے ہا را درست کرده ایم به شما زحمت نه مے رسد ۔

من این امر را مناسب نه دانستم که موتر جدید و خوبِ یک دوست خود را خراب کنم ۔ گفتم بلکه از چاریکار برائیم یک موتر کرایه بیارید۔ برادرزاده

ام گفت من افسر جیپ ہائے کمپنی مے باشم۔
درستون دره جیپ موجود اند یکے را مے آرم
باوجود این ہمۂ شان ہمیں خواہش و آرزو
داشتند کہ من اقامت خود را ادامه دہم وچند
روز دیگر نزد ایشان بہ حیث مہمان بگذرانم۔
من مے خواستم کہ بہ کابل برسم و ازان جا زود
تر جانب پشاور روانہ شوم کہ مہما نداری و
مفت خوری از اندازه زیاده شده بود۔
بقول شاعر:۔

ازان پیش بس کن کہ گویند بس

اگرچہ بہ فضل خدا کسے بس نہ مے گفت
بلکہ خواہش داشتند کہ زیاده مقیم باشم۔
بالخصوص خواہش دل خانان سفیر کبیر این
بوده کہ من دیرتر در کابل قیام کنم۔
پس برادر زاده ام برخوردار محمد حسن طرف

چاریکار روان شد و ما به صحبت و اختلاط مشغول
شدیم - ساعت شش و نیم بجهٔ شام شد و
درک جیپ نامعلوم فهمیدم که امشب رفتن
من نه شد و من همین جا مقیم خواهم ماند - همان
ساعت آواز جیپ بگوشم رسید - برادر زاده
ام آمد گفت که باعث تاخیر این است که در ستون
دره جیپ ها موجود نه بود - من به حاکم اعلے
اطلاع دادم - موصوف جیپ خود را برائے تان
فرستاده - من سوار شده روانه شدم - پنج نفر
از عزیزانم در کناره هائے جیپ خود را جائے داده همراه
شدند باوجودیکه پل ها در راه ها را مرمت کرده بودند
باز هم خانهٔ جیپ آباد که به یک ساعت ما را
چاریکار رسانید - عبدالعزیز خان با موتر خود موجود
بود - شکریه گفتم - به منزل حاکم رفتم موجود نه
بود - سلام و پیغام شکریه گزاشتم و طرف کابل

روان شدم ـ ساعت نه ونیم بجهٔ شب به کابل رسیدیم ـ دوست من عبدالعزیز خان به من گفت که شب در منزل من استراحت کنید ـ وفردا به خانهٔ سفیر صاحب بروید ـ قبول کردم و به سفیر صاحب به ذریعهٔ تیلیفون مخابره کردم ـ موصوف را اطلاع دادم که فردا بجائے خود مے آیم ـ چونکه موسم گرم بود و من خیلے مانده و زله شده بودم ـ شربت نوشیدم که ماندگیٔ راه رفع شود ـ درین اثنا سفره چیده شد و طعام در رسید ـ چه طعامے بود خوش ذائقه و لذیذ و پر تکلف ـ والدهٔ محترمهٔ میزبان ـ برادر خوردش که یک نوجوان زیبا منظر و خوش گل است با محمد حسن حبان دوستش که در سفر کوهستان همراه ما بود یک جا نشسته طعام صرف کردیم ـ بعد ازین در اطاق خواب رفتم ـ که خیلے منظم و آراسته بوده با بستر

خوب ونرم وآرام ده - وتشناب فلیش سستم وحمام گرم وغیره - شب همه شب به استراحت تمام خواب کردم - هنگام صبح چای با کلچه ومیوه وبیضهٔ نیم برشت حاضر بود - چای نوشیده حمام کردم ولباس خودرا عوض نموده جانب بنگلهٔ سفیر صاحب روان شدم - دران جا سردار محمد علی خان رئیس تشریفات تیلیفون کرد که اعلیحضرت همایونی مے خواهند شما را شرف ملاقات بخشند فردا ساعت هفت ونیم شام موترذات شاهانه براے آوردن شما مے آید وساعت هشت شام بحضور اعلیحضرت همایون شما مشرف مے شود شکریه گفتم - روز دوم باز تیلیفون آمد که اعلیحضرت خود یاد فرموده امر نموده اند که بجاے فردا شام - پس فردا شام بیائید - که یک مصروفیت پیش شده پس فردا موتر ذات ملوکانه رسید سوار شده روانه شدم - درون ارک شاهی پهره داران عسکری مسلح ایستاده موتر ما که درون رسید

سلام کردند رفتار موتر معه چه پے شد۔ من حیران کہ چرا
این چنین سست رفتار مے کنند موتروان۔ بار بار
جانب آسمان نظر مے کرد۔
من پیروی اش کردم۔ دیدم کہ ساعتِ بزرگ بر
کلاک تاور نصب است و سہ دقیقہ کم ہشت بجہ
است فہمیدم کہ مے خواہد کہ بہ وقت معین برسد۔ نہ
یک دقیقہ پیشتر و نہ یک دقیقہ پستر۔ بہ یک حدے
کہ برائے ایستادن موتر معین بود۔ موتر ایستادہ شد۔
یک جوان دویدہ آمدہ اشارہ کرد کہ پیش برد۔ تا بہ حد زینہ
ہائے قصر رسید برائے پیشوائی ام سردار محمد علی خان ویک
صاحب منصب عسکری حاضر۔ از موتر بازو ہائے مرا
گرفتہ پائین کردند۔ سلام بایک دگر گفتیم۔ چار زینہ ہائے
کشادۂ بافرش قالین و بر کنارۂ ہر زینہ یک جوان
بالباس سیاہ ایستادہ کورنش بجا مے آورد۔ و بعد
طۓ این زینہ ہا۔ چار زینہ ہائے دیگر بود۔ مرا ہمچنان از

اعلحضرت همایون محمد ظاهر شاه پادشاه افغانستان

بازو ہا گرفته بالا بروند. دریک اطاق نشستیم رئیس تشریفات رفت۔ و منصب دار عسکری با من مصروف اختلاط شد. بعد از سه چهار دقیقه رئیس موصوف آمده گفت بیائید۔

شرف باریابی بحضور اعلیحضرت

دریک اطاق و ازان جا دریک اطاق دیگر رسیدیم. دیدم که اعلیحضرت ذات شاہانہ درین جا ایستاده سلام عرض کردم پیشتر تشریف آوردند۔ خواستم۔ که دست شان را بگیرم نگذاشتند و در بغل کشیده بوسه دادند من هم پیروی کردم۔ یک میز وسه چوکی موجود بود۔ امر فرمودند که بنشین۔ خود شان نیز بر یک چوکی نشستند۔ بر دیگر چوکی داماد و پسر عموئے شان سردار محمد ولی خان نشست بعد از احوال پرسی فرمودند که بعد از چند مدت به وطن خود آمدی۔ عرض کردم که پس از شصت و شش سال۔

فرمودند چه فرق دیدی؟ گفتم سوائے دریائے کابل

که درین شهر روان است وکوه آسامائی وشیر دروازه دیگر هیچ کابل را نشناختم۔ سبحان الله! چه دیده بودم واکنون چه شهر آباد و عمارات جدید بنظرم آمد۔ فرمودند که بلے چند عمارات و جاده ها درست شده لیکن چیزے که خواهش دردل من است که ملک و وطن و قوم خود را آباد کنم و آسایش بهم برسانم هنوز چیزے کرده نتوانستم۔ ملک خود تو ست۔ تو خبر داری ما غریب هستیم آنچه باید از دست ما نه مے آید۔ شما هم دعا کنید که چیزے که آرزو داریم خدا آن را پوره کند۔ عرض کردم که نیت نیک شما را۔

خداوند کارساز کامیاب خواهد کرد۔

اَلسَّعیُ منّی والاِتمام مِنَ الله۔

فرمودند که در کابل آن قدر دوستان فراوان شما موجود اند که از روزے که آمده اید درین جا همه اوقات ذکر شما مے باشد و حاجت نمانده که

چیزے مزید تر بپرسم - باز فرمودند بگو اکه درین مدت
دراز لهجه وزبان تو چگونه برقرار ماند - عرض کردم که یک مدت
دراز در هندوستان و کشمیر گذشتاندم اما جسم
آن جا بود و روحم به وطن که حب الوطن من الایمان
مشهور است - کوشش داشتم که در زبان مادری
خود زبان دیگرے را نیامیزم که مخلوط نشود -
خنده کرده فرمودند - خوب -
یک کتابے را که یک شخص - فدا حسین نام جمعدار
فوج انگلیس نوشته درین کتاب واقعات محاربهٔ
اول انگلیسها را با افغانستان که در سال ۱۸۳۹ء
الے ۱۸۴۲ء میلادی به وقوع آمده بود مثلاً بردن
انگلیسها شاه شجاع پناه گزین را از لودیانه بعد از
۳۰ سال سقوط سلطنتش - و عهدنامهٔ شاه با لارد
آکلیند و مهاراجه رنجیت سنگهه در فیروزپور و روانه
شدن شاه شجاع طرف سندهه و محاربه با امیران

سندھ و رسیدن در قندہار و جنگ با سرداران و فتح قندہار و غزنین و رسیدن شاہ بہ کابل و شکست امیر دوست محمد خان مرحوم و فرار شدن موصوف بہ طرف بخارا و قتل شاہ شجاع و مسکناتن باشانزدہ ہزار فوج گورہ و باقی فوج ہندی و بلوائے مردم کابل بر علیہ انگلیسہا و جہاد جد مرحوم میر مسجدی خان و حالات شہادت آن مجاہد کہ تصدیق آن را در کتاب خود نور کہستان کردہ ام۔
مصنف کتاب من و عن درج کردہ ۔ بحضور اعلیحضرت ہمایونی تقدیم کردہ عرض نمودم کہ من این نسخہ را کہ بہ زبان روزمرہ در اردو بر کاغذ کشمیری نوشتہ در لاہور دیدم ۔ چونکہ علاوہ بر حالات جنگ انگلیس با افغانستان ذکر جہاد جد امجدم میر مسجدی خان مرحوم نیز درین درج بود اورا خریدم ۔ چونکہ ذات شاہانہ باوجود دیگر اوصاف حمیدہ و اخلاق پسندیدہ دارائے علم و

قدردان مآثر قدیم مے باشد۔ تحفۂ بهتر ازین کتاب بنظرم نیامد۔ که بحضور تان بگذارم۔

پائے ملخے پیش سلیمان بردن
عیب است ولیکن هنر است از مورے

اعلیحضرت کتاب را گرفته فرمودند که ازین بهتر تحفه نزدم مقتدر نیست ومن بسیار خوشنود شدم۔
زنگ زدند رئیس صاحب تشریفات حاضر آمدند۔ به مشار الیه امر کرده شد که باید این کتاب زود تر به زبان فارسی ترجمه کرده شود۔ چون رئیس صاحب بیرون رفت عرض کردم که سردار محمد ولی خان خیلے خوش مزاق نوجوان است۔ فرمودند چطور! عرض کردم که موصوف با والاحضرت سردار شاه ولی خان غازی و والدۂ محترمه خود که از اروپا آمده در گورنمنت هاؤس پشاور مهمان دولتی بودند۔ این بنده برائے پذیرائی شان مقرر بوده آقائے موصوف با والدۂ محترمۂ خود گفت که

نور محمد شاه در کتاب خود نورکهستان جد شما امیرعبدالرحمن خان را دشنام داده۔ والده صاحبهٔ شریفه اش سوئے من نگاه کرده فرمودند نه نه این مناسب نه دارد۔ عرض کردم مزاق مے کنند۔ خدا نه کند که کسے را دشنام بدهم یا بد گویم۔ البته واقعات عهد حکومتش را نوشته ام و این را هم نه مے نوشتم مگر به خیال این تحریر کردم که در آینده بادشاهان و حکمرانان عبرت بگیرند۔ و بس۔

اعلیحضرت همایونی جانب سردار موصوف دیده خنده کرد و سردار هم متبسم گشت۔ بعد ازین عرض کردم که برائے زیارت مرقد شاه شهید رفتم۔ عسکری پهره دار نگهداشت که زیارت کنم۔ هر قدر اصرار کردم۔ کم تر شنید۔ به من گفت امر حکومت نیست من چه کنم۔ واپس آمدم۔ اعلیحضرت فرمودند که کار گنبد جاری است۔ خاک و گرد است۔ اگر از خارج کسے مے خواهد۔ که زیارت مرقد شاه شهید را بکند اول باید که اطلاع

بدہد تاکہ کار بند شود و او بہ زیارت مشرف گردد ۔
عرض کردم کہ دیروز بحضور والا حضرت سردار شاہ ولی خان
تیلیفون کردم کہ مے خواہم برائے دیدن شما حاضر
شوم ۔ جواب آمد کہ والا حضرت مے فرمایند کہ طبیعتم
خوب نیست ۔ در لباس خواب ہستم ۔ اگر ہمین
لباس مے خواہید مرا ببیند اعتراض ندارم ضرور بیائید
رفتم مہربانی فرمودہ خوش آمدید گفتند ۔ نشستم ۔ والا
حضرت یک چوغہ دراز پوشیدہ بودند ۔ عرض کردم کہ
من برائے دیدار شما مے آمدم نہ برائے دیدن
کوت تپلون شما ۔ مے دانم کہ بہ ہزارہا دارید ۔
خندہ کردہ مکرر خوش آمدید گفتند ۔ این سخن را بہ اتمام رسانیدہ
بحضور اعلیحضرت عرض کردم کہ زیارت شاہ شہید نیز ہمین مثال دارد من
برائے زیارت اعلیحضرت رفتہ بودم اگر دران جا گرد و خاک
باشد مرا چہ ؟ از پشاور تا این جا اینقدر خاک خوردہ
ام کہ اگر چند مشت خاک مرقد مبارک اعلیحضرت شہید ہم

بخورم فرق نہ مے کند۔

زنگ زوند رئیس صاحب تشریف آوردند۔ حکم فرمودند کہ ہر وقت کہ صاحبزادہ بخواہد در موتر ما بایک منصبدار رہنما۔ موصوف را بہ گنبد شاہ شہید برسانید۔ شکریہ گفتم۔ عرض کردم در کتاب ہا و روز نامہ ہا عکس اعلیحضرت ہمایونی شائع مے شود من ہم مے خواہم کہ یک عکس ذات ملوکانہ بہ من مرحمت شود بہ یادگار و افتخار این شرفیابی بحضورتان در اطاق خود بگذارم۔ زنگ زدہ شد۔ رئیس تشریفات امر فرمودند کہ یک عکس اعلیحضرت ہمایونی را برایم برسانند پس فرمودند ملک و جائداد خود را دیدہ خوش مے شوی. بہر جا کہ مے خواہی برو۔ عرض کردم مرحمت شما زیاد۔ لطف شما کم نہ گردد۔ دیگر چیزے گفتگو ہم شدہ باشد۔ در آخر فرمودند کہ چند روز دیگر درین جا مقیم باش۔ زود واپس

مرد گفتم خیلی خوب آرزو داشتم که بچشم سیر ملک و عزیزان و دوستان خود را ببینم. دیدم. چهل دقیقه ملاقات شده بود. عرض کردم که خیلی وقت اعلیحضرت را گرفتم اجازه میخواهم. برخاسته فرمودند که من از دیدنت خیلی خوشنود شدم. این ملاقات آخری ما و شما نیست باز هم ملاقات خواهیم کرد. عرض کردم هر وقت حکم شود حاضر می شوم. و این را وجه افتخار وسعادت خود میدانم. خدا حافظ گفته رخصت شدم.

سه چهار روز بعد تیلیفون رئیس تشریفات آمد که من خود نزد شما می آمدم اما مناسب که شما در منزل من آمده چای بنوشید. قبول کردم. عصرانه چای پرتکلف باهم نوشیدیم و صحبت و مجلس کردیم. ایام دیده دولن و دهلی و ذکر والد مرحومش سردار محمد موسی خان و والدهٔ

مرحومہ اش بیاد آوردیم ۔ بالآخر بہ خاستہ یک عکس
اعلیحضرت ہمایونی را با فریم و پوشش آوردہ بہ من
داد کہ اعلیحضرت مرحمت فرمودہ و نوشتہ اند ۔
"برائے صاحبزادہ نور محمد شاہ" شکریہ ادا کردہ گفتم کہ
بہ بحضور اعلیحضرت ممنونیت مرا عرض کنید ۔
اگر حسب خواہش والاحضرت فیلڈ مارشل
سردار شاہ محمود خان غازی بخدمت شان
مے رسیدم درگلباغ مہربانی فرمودہ مرا در موتر
با خود مے بردند ۔ چائے نوشی و مجلس مے
شد ۔ وقت شام مرا بہ خانۂ سفیر صاحب مے
رساندند ۔ ہر قسم مذاکرات دیدہ و گفتہ و
شنیدہ درمیان مے آمد ۔ موصوف شخصے
بغایت خلیق و شریف و ہوشیار است
بہ حیث مجموعی جملہ ذوات محترم این خاندان
خیلے متواضع منکسر المزاج نیک کردار و با اتفاق

اعلحضرت محمد نادر شاه و والا حضرتین
سردار شاه ولی خان غازی و سردار شاه محمود
خان غازی

هستند۔ از چند پشت تا حال۔ بہ ہمان یک دستور
مے گذرانند۔ ہمین محاسن و فضائل شان ایشان را
بہ تخت شاہی افغانستان رسانده۔ و تا وقتیکہ
این فضائل و محاسن در وجود شان باقیست
برقرار و بامراد خواہند بود و این خیال خود را بالمشافہ
بہ آن ہا نیز اظہار کردم۔
والاحضرت شاہ ولی خان خیلے علم دوست و با
اخلاق است اکثر بحضور شان حاضر شده با دیدن
یک دیگر خورسند شده مرخص مے شدم۔ ہنگامیکہ
وقتِ آمدنِ من سوئے پاکستان نزدیک شد۔
در پغمان بحضور شان تیلیفون کردم کہ خدا حافظ من
واپس مے روم۔ فرمودند کہ من خود برائے خدا
حافظی نزدت مے آمدم لاکن درد پائے دارم اگر
مہربانی کرده بہ پغمان بیائید۔ موتر خود را مے فرستم تا
از دیدنت خورسند شوم۔ چنانچہ موتر آمد۔ از یک

جادهٔ جدید که زیر ساخت است به پغمان رسیدیم۔ مرحمت فرموده پذیرائی کردند۔ در چمنِ باغ نشسته چائے نوشیدیم پسر بزرگش سردار عبدالولی خان نیز تشریف داشتند دو ساعت مجلس کردیم و اجازه خواسته و خدا حافظی گفته جدا شدیم۔ فرمودند باز بیا۔ خودت از دیدن ملک و قوم خود خوش مے شوی و ما از دیدنت خوشتر۔ ہمیں طور با سردار محمد نعیم خان وزیر خارجه دو بار ملاقات کردم۔ دعوتِ چائے مرحمت کرد۔ یک ساعت باہم مجلس کردیم و وداع گفتم۔ شخصے دانا۔ خنده پیشانی خوش اختلاط و از سیاسیات موجودهٔ دنیا باخبر است۔ دیگر با وزرا۔ افسران و تجار معروف ہم ملاقات مے کردم۔ مہربانی مے کردند۔ دعوت مے دادند۔ اما درین تمام مجالس دربارهٔ واقعات پاکستان و افغانستان کسے یک حرف ہم نه مے گفت آنچه گفتگو بود سرسری۔ از سابقه حالات

افغانستان که من دیده بودم به بسیار دلچسپی می شنیدند و نوجوانان تعجب می کردند. یک روز اجازه گرفته در ارک ساختهٔ اعلیحضرت امیرعبدالرحمن خان مرحوم رفتم. که حالا اکثر حصه اش دفتر است. در سلام خانهٔ سابق برفتم که حالا دران جا مجلس شوری قایم می شود. رئیس مجلس آقای نوروز خان و دیگر اعضای مجلس بے حد پذیرائی مرا کردند. من این خواهش را اظهار نمودم که آن مقام را می خواهم به بینم جائیکه نزد غرفه اعلیحضرت امیرعبدالرحمن خان مرحوم بر آرام چوکی نشسته دربار منعقد می کرد. و من از عمر ده سالگی تا دوازده سالگی زیر کرسی موصوف می نشستم. در عقب چوکی امیر صاحب چند نو جوانان خوش گل نورستانی. ترکستانی و بدخشانی که به نام غلام بچه ها در سوم بودند می ایستادند. لباس

آن ہا بود - کوت و پتلونِ سیاه - کلاه قره قولی برسر، کمر بند بسته که بالائے آن قبه ہائے نقرئی مے بود. نام ہائے اکثر مے از ایشان را یاد دارم - مثلاً ملک سفیر - محمد نعیم جان - ناظر صفر وغیره ہمین قسم غلام بچه ہائے دیگر باہمیں لباس در مختلف حصه ہائے دربار برائے پیش کردن چائے و چلم مامور بودند -

در سلام خانه که طولش شصت گز و عرضش سی گز بوده با فرش و فروش آراسته -

اہلِ دربار بمطابق منصب و مراتب خود مے نشستند - تمام سلام خانه از اہلِ دربار پُر مے بود در نزدیک اعلیٰحضرت سردار شمس الدین خان ملاخان - قاضی عبدالرحمٰن - سردار محمد یوسف خان و سردار محمد عظیم خان عمو ہائے محترم اعلیٰحضرت میر کولاب - میر نبی خان والد صاحب محترمم و سرور خان

پروانی وغیره مے نشستند. شاه آغاسی محمد سرور خان عصائے طلائی در دست بطور وزیر دربار و نائب سلطان کوتوال وغیره ایستاده مے بودند. زیر غرفهٔ که نزدیک به چوکی اعلیحضرت بوده. عرض بیگی باریلیش حنائی که به منصب وکیل عمومی مامور بوده. جرنیل عطا محمد خان. جرنیل رستم خان جدیدی نائب سالار امیر محمد خان چند منصبدار عسکری وچند سپاهی عسکری وچوبدار برق مشاطر درکوت وبرجبس کمخواب ملبوس. تبر طلائی برشانه نهاده. همراه چند شاطران دیگر موجود. دوازده راس اسپ یدک باساز ویراق طلائی ایستاده. اکنون که من آن مقام را دیدم. سوائے من هیچ کس ازان ها دران جا موجود نه بلکه زنده نه بوده هر آن که زاد بناچار بایدش نوشید.

زجام دهر مے کل من علیها فان

کیفیتے وحالتے که بر دل من طاری شد آن را نه

مے توانم درحیطۂ بیان بیاورم - ذکر این سلام خانہ را در کتاب نورکہستان آوردہ ام - ناظرین مے توانند ملاحظہ بفرمائید -

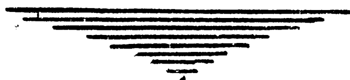
روز عید بذریعۂ تیلیفون بہ خدمت والاحضرت شاہ ولی خان عید مبارک عرض کردم - جواب آمد کہ بعد از ادائے نماز عید - امروز بتقریب این یوم سعید - عدۂ از صاحب منصبان عسکری و مامورین دولت درین جا حضور بہم رسانیدہ تو ہم بیا کہ ایشان خیلے مشتاق دیدار تو مے باشند - من عرض کردم - خیلے خوب حاضر مے شوم -

موتر والاحضرت آمد - سوار شدہ بخدمت شان حاضر شدم - تخمیناً چہل ذوات محترم دران جا موجود بودند - برخاستہ پذیرائی ام کردند - والاحضرت یگان را بامن معرفی نمودہ - من ہم بہ واسطۂ نام ہائے آبا و اجداد شان بعضے

را شناختم و پرسش احوال شان را کرده - چند دقیقه این محفل فرخنده منظر ادامه داشته - مهمانان رخصت شدند من با والاحضرت نشسته چائے ونقل وشیرینیٔ عید را خورده و اختلاط کرده رخصت حاصل نمودم۔

یک دوست محترم من کرنیل عبدالله شاه ملتری اتاشیٔ پاکستان برائے من یک جیپ بزرگ امریکائیٔ را تهیه نموده بود که در آن سوار شده ساعت چاربجهٔ عصر همه را خدا حافظ گفته۔ جانب پشاور روانه شدم۔ هنگام وداع این شعر به زبانم جاری بوده -

اتفاق بلبل وگل بارها خواهد شدن
دیدن ماوَ شماو باغ لغمان یا نصیب

سفر از کابل تا پشاور

جادهٔ تنگ غار و - زیر تعمیر و خیلے خراب است -
کار بر این جاری است ماشین ها و دانمیت ها کوه ها را
نقب زده مے پرانند - ہزاران حمال کار مے کنند
این ها ہمہ با دریشئ خاکی و کلاہ بعد - یک دو میل کمپ
شان قائم - مانند عسکری ہا - خیمہ ہائے شان
نصب است کہ شب دران ہا استراحت
مے کنند - چند بار در اوقات عبور ما - سنگ ہا
پریده در ہوا پراگندہ مے شدند - این جادہ برکنار
دریا روان است - ہر دو طرف این جادہ - کوہ ہائے
بلند و سیاہ و بے برگ و گیاہ و درخت ہا سر بہ
بالا کشیدہ - بہ بسیار زحمت در عرصۂ ۳ ساعت
۵۰ میل راہ طے شد - و ما ساعت ہفت بجہ شام
در ہوتل سروبی رسیدیم - ارادهٔ ما این بود کہ ما خود را

شب در جلال آباد به قونصل خانہ پاکستان برسا
نیم ۔ آنجا شیر محمد خان قونصل جلال آباد که رفیق
من است برائے شبِ ما طعام پخته و انتظام
کرده بود لیکن از سروبی پیش رفتن برائم
دشوار بود ۔ خیلے ذِلّہ شده بودم ۔ تیلیفون به شیر
محمد خان کردم ۔ که صبح بوقت نهار در جائے شما
مے رسم ۔ از سروبی تا جلال آباد شصت
میل فاصله است ۔ هوتل سروبی ۔ هوتلِ دولتی
است ۔ خیلے منظم با بستره هائے صاف و
ظروف مصفّا ۔ اطاقهائے شب خوابی آراسته
و پیراسته ۔ تشناب و غسل خانه موجود ۔ این
هوتل برکنارۂ دریائے کلان واقع است ۔ منظر
زیبائے را دارا ۔ باوجودیکه از آمدن ما اطلاع به
منتظم هوتل نه رسیده بود ۔ باز هم شام برائم خوب
انتظام کرد ۔ به استراحت خوابیدم ۔ و صبح بعد از

نوشیدن چائے ۔ جانب جلال آباد روانہ شدم
شہر جلال آباد کہ ۶۸ سال قبل دیدہ بودم
دارائے یک بازار کہنہ ۔ و یک عمارت چل ستون
و باغ و عمارات کہنۂ سردار غلام حیدر خان بود۔
حالا بالکل جدید تعمیر شدہ ۔ آن وقت ما در خیمہ ہا
برکنارِ دریا قیام مے داشتیم ۔ صرف اعلیحضرت
امیر عبدالرحمٰن خان مرحوم با عیال داری خود در عمارت
کہنۂ سردار غلام حیدر خان قیام مے فرمود۔ دربار
دریک بالا خانۂ کہنہ چل ستون منعقد مے شد۔
از بسرو بی تا جلال آباد سرک قدرے خوب تر
بودہ و کار جاری ۔ شہر جلال آباد را ۔ سلطان
جلال الدین خلجی آباد کردہ خیلے گرم و پُر پشّہ و
مگس و باد و ریگ بودہ کہ در بارۂ اش یک
شاعر گفتہ ع
خوش عجب شہرے بنا کردہ جلالِ بوالہوس

درزمستان کالِ بادو در بہار کالِ مگس

در بازار گشتم - دو درجن خربوزه خریدم - که شیرین بوده و لذیذ - و به طرف وکه روانه شدم - از کابل به طرف سروبی مے آمدم - دو نفر مزدور دو دانهٔ تربوز کلان گرفته در راه روان بودند - من جیپ خود را ایستاده کرده پرسیدم - که سپاهِ ملا عمر پیشتر است یا عقب مانده - گفتند - سپاهِ ملا عمر درین راه نیست - براهِ کوتل لته بند است - این گفته یک تربوز خود را پیش کردند - که این را قبول کنید - که مهمانی شماست - هر چند انکار کردم - قبول نه کردند گفتند اگر شما این تحفهٔ ما را قبول نکردید - ما ناراض مے شویم برائے دلجوئی آن دو مرد شریف من تحفهٔ شان را قبول کردم - و مسرور گشتم که الحمدلله در قوم ما حس مهمان نوازی خیلے وافر است -

ہمیں طور درکتاب نورکہستان اخلاق و مہمان
نوازی ملک مرادخان شینواری راکہ ناشناخت
باسیاخان انگلیس بہ حسن اخلاق پیش آمدہ
بود۔ درج کردم۔ ازین چنین واقعات درک مہمان
نوازی و اخلاق یک قوم ظاہر مے شود۔ کہ حضرت
شیخ سعدی فرمودہ :۔

چو از قومے یکے بے دانشی کرد
نہ کہ را منزلت ماند نہ مہ را
نمے بینی کہ گاوے در علف زار
بیالائد ہمہ گاوان دہ را

از جلال آباد تا طورخم یک ریگ زار و
دشت بے آب و گیاہ بودہ است۔ اگرچہ
سرک اسفالت ناشدہ است۔ امّا خیلے
ہموار و صاف است۔ از طورخم کہ سرحد پاکستان
است۔ تا پشاور سرک از بہترین سرک ہائے

دنیاست۔ ساعت یک بجہ ظہر بہ پشاور رسیدم۔

ذکرِ شرافت سردار عبدالرّشید خان

چند روز قبل در منزل برخوردار محمد ظفر خان ڈپٹی کمشنر ہزارہ در ایبٹ آباد در مہمانی شب مقیم بودم۔ مسٹر فاروقی سی۔ ایس۔ پی قونصل پاکستان مقیم قندہار کہ در سیاحت افغانستان با ما ہمراہ بود نیز درین دعوت موجود بود در دوران گفتگو من از فاروقی صاحب پُرسیدم کہ سردار عبدالرشید خان از کراچی براہِ راست چرا نہ رفت و بہ پشاور آمدہ مرا با خود بکابل برساند ؟ گفت سردار صاحب موصوف مخصوصاً برائے شما در پشاور آمادہ بود۔

شرافت ہائے سردار عبدالرشید خان را ازین پیشتر ہم مے دانستم لیکن از استماع

این سخن خیلے متاثر شده عزت و وقعت
موصوف در نظرم خیلے اضافه تر شد چرا که
در هنگام سیاحت افغانستان موصوف یک
بار هم حرف احسان خود را بر لب نیاورد۔ تا آنکه
اتفاقاً از گفتگوئے فاروقی صاحب خبر شدم
که در دنیا این قسم انسان ها هم موجود اند۔ که
نمے خواهند به هیچ صورت کسے را زیر بار منت
خود بسازند۔ و این چنیں افراد نیز وجود دارند
که اگر یک لقمۂ نانے به کسے بدهند تمام عمر
گردن آن را از قلادۂ احسان خود آزاد نمے
سازند که یک جو منت دو نان بصد من زر نمے ارزد۔

حالات خاندان سردار عبدالرشید خان و نواب مظفر علیخان قزلباش

آباؤ اجداد سردار عبدالرشید خان از شرفاء و
نجبائے گل دره علاقه کوهستان هستند۔ دو برادران

بودند۔ سردار احمد میر خان و سردار میر احمد خان۔
که در فوج دولتی سدوزی صاحب منصب بودند۔
بعد قتل شاه شجاع در ۱۸۴۲ء این ها بهمراه
اولاد شان بطرف هندوستان آمدند۔ اولاد
شاه شجاع در جائے کهنه خود در لودیانه مقیم شدند۔
و این دو برادران در پشاور ماندند۔ اولاد شان
در حکومتِ انگریزی تعلیم حاصل کرده به منصب
هائے جلیله فائز گشتند۔ و حالا یک خاندان معزز
پاکستانی شمرده مے شوند۔

همین طور خاندانِ قزلباش لاهور۔ که از
معززین افغانستان و در عهد احمد شاه غازی
اجداد شان به کار هائے و غیم حکومت دخل
داشتند۔ جد اول شان نواب ناصر علی خان
سپه سالار فوج احمد شاه غازی بوده۔ این
خاندان هم در ۱۸۴۲ء در لاهور آمده همین جا مقیم

شدند۔ حکومتِ انگلیس نیز پذیرائی شان را نموده یک جاگیر در لاهور یک علاقهٔ بسیار کلان در یوپی به ایشان عطا نمود۔

جد اول شان در لاهور نواب ناصر علی خان پسرش نواب نوازش علی خان پسرش نواب فتح علی خان پسرش نواب ناصر علی خان دویم و حالا نواب مظفر علی خان قزلباش وزیر اعلائے پاکستان غربی۔

این خاندان خیلے مخیر است که در لاهور سرائے ها و پائے تکیه ها و اوقاف برائے غرباء و سالانه برائے بیوه هائے قوم و وظیفه برائے تعلیم بچه ها و امداد شان جاری است۔

همیں طور یک خاندان دیگر سردار یار محمد خان پوپل زئی هم در ۱۸۴۲ء آمده در گجرات پنجاب مقیم شد۔ خاندان آن ها معزز و برسرِ اقتدار است۔

همیں طور یک خاندان دیگر در بلند شهر یوپی مقیم شده۔ اولاد شان به استخدام حکومت و جاگیر داری به آرام زندگانی مے کنند۔ این خاندان ها بعد از سقوط سلطنت سدوزئی ها و قیام سلطنت محمدزئی ها۔ از افغانستان ترک وطن گفته در هندوستان آباد شدند۔

پیشرفت روس

علاوه بر دیگر تجربه هائے مفید

در ایام قیام افغانستان آنچه بر من هویدا شده این است که مردم افغانستان بطرف روسیه زیاده تر مائل هستند۔ سببش اینکه روسیه برائے افادۂ عوام این دیار چند امورے را مورد جریان نموده که موجب هر دلعزیزی مشار الیه گردیده :۔

اول :- کرایہ طیارہ را (از افغانستان الی روسیہ) از تبعۂ افغانی خیلے قلیل اخذ مے کنند۔

دوم :- در شفاخانہ ہائے روسیہ - از مریضانِ تبعۂ افغانی بہ سلسلۂ علاج و معالجہ قیمت دوا وغیرہ را نسبتاً کم تر می گیرند۔

سوم :- راجع بہ استفادۂ مردم کابل - روسیہ یک ماشین گندم پاکی را نزد سفارت خانۂ انگلیس نصب نمودہ کہ گندم را پاک و صاف کردہ آرد مے کنند۔

چہارم :- روسیہ نرخ پترول را در افغانستان ارزان کردہ۔

عوام و خواص افغانستان - بالخصوص تجار این مملکت با ملت پاکستان خیلے محبت داشتہ و جذبات حسن نیت و اخوت اسلامی را با مردم پاکستان در قلوب خود مے پرورند۔ باعث این خیرسگالی این است کہ:-

۱۔ حکومت پاکستان محصول آن مال را کہ از خارج براہِ پاکستان۔ در افغانستان وارد مے شود۔ بہ افغانستان گذاشتہ۔

۲۔ منازعۂ ترک ہائے باربرداری را کہ از سرحد پاکستان طرف افغانستان مے روند۔ حسب خواہش حکومت افغانستان تصفیہ نمودہ۔

این مراعاتیست کہ ہمہ قوم و حکومت افغانستان آن را حس مے کند۔

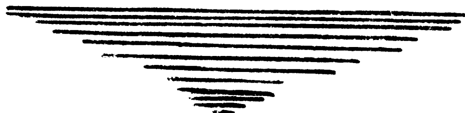
پیغام دوست محترم سردار فیض محمد خان از حجاز

در اواخر ایام سیاحت افغانستان۔ از طرف سفیر کبیر دولتِ افغانستان مقیم حجاز۔ دوست عزیز و محترم سردار فیض محمد خان پیغام برایم رسید۔ کہ "بعد از دو ہفتہ من بہ کابل می رسم۔ تا آمدن من از کابل جانب پاکستان حرکت

نہ کنید کہ خیلے آرزومند ملاقات شما مے باشم تا یک چند روزے در منزل ما مہمان بودہ - از لطف صحبت خود مارا محظوظ نمائید؟" ہم چنیں دیگر احباب و دوستانم نیز خواہش داشتند کہ چند روزے دیگر قیام کنم -

مگر متاسفانہ کہ من پروگرام خود را ملتوی نتوانستم کرد و از صحبتِ سردار صاحب موصوف محروم ماندم - خیر

یار زندہ و صحبت باقی -

دو عدد تحفه های والاحضرت شاه ولی خان غازی

والاحضرت شاه ولی خان غازی باکمال لطف و مهربانی دو کتاب برائم تحفتہً فرستاده یکے یادداشت هائے خودش - در جد و جهد استخلاص وطن از پنجۂ استبداد حبیب الله المعروف به بچۂ سقاؤ - و دویم - بنام جنگ نامه که در اشعار وطرز مثنوی - حالات جهادِ جدِّ مرحوم میر مسجدی خان غازی و شهید - با قشونِ قاهرۂ انگلیس دران درج شده جدِّ مرحوم در ۱۸۳۹ء ملک ملت را از فشار انگلیس ها نجات داده و بنلے اولین جنگ آزادی برعلیه متجاوزین انگلیس نهاده بود - این کتاب را یک شخص مسمی به غلامی باشندۂ دیهه قاضی (کوهستان) نوشته دران که در آن محاربه موجود بود - کتاب مذکور بطور یادداشت ها بر

پرزه هائے کاغذ پراگنده بود که بعد یک صد و پانزده سال از خانهٔ یک دهقان بر آمده و به دست محمد حسن خان افتاده موصوف آن یاد داشت هائے پراگنده را نزد انجمن تاریخ افغانستان برده۔ و اعضائے انجمن مذکور حالات چشمدید یک شخص را به نگاه قدر و منزلت دیده برائے افادهٔ ملک و ملت افغانستان بزیور طبع آراسته کردند۔ تاکه در آتی۔ نوجوانان و فرزندان وطن اورا مشعل راه خود ساخته۔ پیروی اورا بکنند۔ و باقی دنیا هم اطلاع یابد که قربانیٔ سر و مال برائے آزادیٔ وطن چه قدر۔ قدر و منزلت دارد۔ و در دین و دنیا چه نتیجهٔ شیرین و لذیذ مے بخشد و برائے اغراض شخصی خود و اخذ پول و غداریٔ با قوم و وطن چه روسیاهی و بدنامی در هر دو جهان او مے دهد۔ که بعد مدت ها هر شخص

بر فداکاران وطن رحمت و بر غداران ملت لعنت
مے فرستد۔ نہ پول باقی مے ماند و نہ جاہ و جلال۔
نیکنام را تبریک و ثنا می گویند و بدنام را نفرین ؎

نماند ستمگار بد روزگار
ولے نام زشتش بود یادگار

بقول شاعر:۔

قارون ہلاک شد کہ چہل خانہ گنج داشت
نوشیروان نہ مُرد کہ نام نکو گذاشت

قبلاً من بہ مرزا اسکندر گفتہ بودم کہ از نفاقِ
وزراء و کبرا و حرص خود غرضیٔ شان اجرائے حکومتِ
پاکستان در معرض تہلکہ افتادہ۔ امروز۔ بہترین
خدمت گذاریٔ وطن اینست کہ طرز غلطِ جمہوریت
موجودہ را تبدیل کردہ۔ عنانِ اقتدار و اختیار را
در دست یک فرد کہ دارائے ہمت و جرأت
باشد بدہید بار دیگر در بنگلۂ جرنیل محمد ایوب خان

رو بروئے جرنیل صاحب موصوف نیز ہمیں خیال را اعادہ نمودم مگر مرزا صاحب آن را مضحکہ دانستہ در خور اعتنا نہ پنداشت۔ چنانچہ نتیجہ اش ہمان بود کہ شد۔ اگر مرزا صاحب این رباعی را شنیدہ مے بود خودش فکر مے کرد کہ تمام دنیا کہ توصیف و تعریف حکومت مرا مے کنند و این یک شخص بیچارہ ان خلاف آن مے گوید۔ چرا؟

باید کہ من ازو مفصل بپرسم و فکر کنم۔۔۔

آن رباعی این است :۔

نگوید از سر بازیچہ حرفے
کزو پندے نہ گیرد صاحب ہوش
اگر صد باب حکمت پیش نادان
بگوئی۔ آیدش بازیچہ در گوش

قصیدهٔ عفت شاعر معروف کابل

در ایام حکمرانیٔ خود۔ اعلیحضرت امیر شیر علی خان مرحوم پادشاه افغانستان ۔پسر دوازده ساله خود سردار عبدالله جان را ولیعهد خود مقرر فرموده جشن ترتیب داده بود۔ قصیدهٔ ذیل را به مناسبت این تقریب شاعر معروف کابل عفت سروده بود۔ راقم الحروف بعمر ۱۷ سالگی این ابیات را شنوده که تا حال در خانهٔ حافظه ام محفوظ است۔ برائے تفنن طبع خوانندگان محترم این کتاب ذیلاً درج کرده مے شود۔

شبے ز محنتِ ایام و دوریٔ دلبر　　　طپید مے چو دل ناصبور بر بستر
چه شب چو روز قیامت دراز و وحشتناک　　　که با هزار مصیبت نه می رسید بسر
گہے به سقف ثریا ہمے کشیدم آه　　　گہے به حسرت و گه دست مے زدم بر سر
رسیده تا به کمر بود۔ زلف شاهد شب　　　که در رسید بگوشم صدائے حلقه در
شدم که باز کشایم در سرا تا کیست　　　که مے زند در این بے نوا به این حنجر

در سرا چو کشودم نگار را دیدم | ز بادهٔ عنبی رخ چو لالهٔ احمر
درآمد از در غم خانه ام شگفته چو گل | صنم عذار بتے لاله روئے و مه پیکر
ستاده گفت الا زود باش و در به بند | که مدعی نشود از درون خانه خبر
در سرا بزدم قفل پس بهم رفتیم | خروز همرہی ام باز ماند در پس در
شدیم تا به در حجره هر دو دست بدست | درون خانه شد آن ماه و من برون از در
ز بهر خدمت او بنده وار بستادم | شکسته دامن خدمت چو خادمان بکمر
نشست و کرد برون از لعل بطر پرمے | بصد کرشمه بنوشید یک دو سه ساغر
نشسته گفت چرا استادهٔ بیا بنشین | که وقت عیش بهار است مے رود ز نظر
مے بہم بنشینیم و یک دوم نوشینیم | که اعتماد دمے نیست تا دمے دیگر
دو دست خویش حمائل بگردنش کردم | ببر گرفته بگفتم مرا بده ساغر
خراب بادهٔ لعل توام سرت گردم | که نیست همسر لعل تو بادهٔ احمر
بخنده گفت که این هر دو چیز موجود است | بنوش باده و از لعل ناب بهره ببر
سرش چو گرم شد از بادهٔ طرب آن دم | بخواند این غزل تازه با نوا از بر

غزل

رسید موسم گل ساغر گلاب بیار | هوا ز نکهت مے مست شد شراب بیار

بنوش بادہ کہ پاسے زشب بود باقی
به پاس صحبت یاران شراب ناب بیار

غزل سرائے کہ تا صبح مجلس آرائیم
بیار بربط و دف مطربا، شتاب بیار

رخ چو ماہ مپوش از من خرا باتی
بکف ایاغ و بہ پیمانہ آفتاب بیار

فدائے چشم سیاہ تو گردم اے ساقی
دوائے درد دل عفنت خراب بیار

دو چشم بر رخ نیکش کشودہ می دیدم
کہ شد جبین فلک روشن از ضیائے سحر

صدائے نوبت و نقارہ ام رسید بگوش
سبک ز جائے برون جستہ و کشودم در

چہ منظرے بنظر آمدم نشاط انگیز
ندیدہ چشم فلک ہیچ گاہ این منظر

زراہروئے چو پرسیدم این چہ ساز و نواست
بگفت جشن ولیعہد گشتہ خلد نظر

این تمام قصیدہ را شنیدہ بودم لیکن بہمراہ
مرور زمانہ باقی اشعار آن فراموشم شدہ۔

(مصنف)

مخمس مرزا ـــــ بر غزل حضرت مولینا نظامی

واقعاتے کہ بہ من از فلکے روئے نمود
بتو گویم نفسے گوش اے شیخ شہود
من ماتم زدہ از کعبہ مقصد مردود
دوش رفتم بخرابات مرا راہ نبود
مے زدم نالہ و فریاد زمن کس نہ شنود

دست بر حلقۂ در گوش بر آواز خبر
بر لبم نالہ و فریاد بصد خون جگر
تا کہ حالِ منِ دل سوختہ گردید ابتر
نصف از شب بگذشت بیشتر و یا کم تر
رندے از غرفہ بر آورد سر و رخ بنمود

رخ چو قرص قمر و مشک خطائے گیسو
لب چو یاقوت تر و چشم ز شوخی جادو
زیر لب خندہ و چین بر سر چین بر ابرو

گفتمش در بکشا گفت برو ہرزہ مگو
کہ درین نیم شبے بہر تو کس در نکشود
اندرین دیر خرابات ہمہ رندانند
دادہ جان در عوض و ساغر مے بستانند
ہر دو عالم بخدا نیم جو سے نستانند
این خرابات مغان است و دراو مستانند
شاہد و شمع و شراب و نے و آواز سرود

باید اول کہ تو این دلق ریائی بدری
از ہنر دست کشی پیشہ کنی بے ہنری
در فنا کوشی واز ہستیٔ خود در گذری
تا تو خواہی کہ براز صحبت ایشان ببری
خاک پائے ہمہ شو تا کہ تو یابی مقصود

میرزا نکتۂ وحدت ۔ ز موحد آموز
رو تو زخم دلت از نسخۂ توحید بدوز
صبر را پیشہ کن در نار محبت مے سوز

اے نظامی چہ زنی حلقہ براین درشب وروز
کہ ازین آتش سوزندہ نیابی جز دود

لطیفہ!

گویند کہ یک قافلۂ کہ دران زیادہ تر افغان ہا بودند۔ از ایران۔ طرف افغانستان روان شد۔ درین قافلہ یک ایرانیٔ بے چارہ نیز بر مرکب خود سوار شامل بود۔ در بین راہ۔ مرکب ایرانی۔ چنان کہ عادتِ خران است۔ آغاز نمود بہ ہر زدن۔ ایرانی باخر مخاطب شدہ گفت۔ پدر سوختہ! بہ افغانستان نارسیدہ افغانی مے گویَ۔ از استماع این سخن۔ افغانان۔ آقائے ایرانی را از مرکبش فرو انداختہ خوب لگد کولبش کردند۔ آن ستم رسیدہ از روئے خاک برخواستہ عمامہ خود را برسر نہادہ ولباس گرد آلود خود را تکان دادہ یواش درگوش مرکب خود گفت۔ پدرت بمیرد چہ خویشاوندانِ زور آورے داری ......

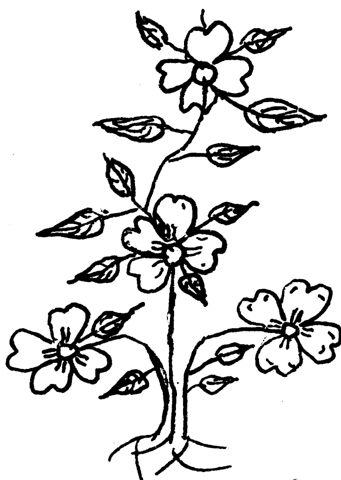
ضمیمہ کتاب ہذا

مسودۂ کتاب "سیاحت افغانستان" را در
ایبٹ آباد بزبان فارسی ختم کردہ بودم - مگر ترجمہ اش
بزبان اردو نشدہ بود - این مسودہ را برائے ترجمہ
بہ ادیب و شاعر معروف پشاور محمود الحسن
کوکب تبریزی تفویض کردہ بودم کہ خبر رسید کہ
در پاکستان یک انقلابِ خوشگوارے واقع
شدہ کہ اگر آن را بہ اسم حیات نو موسوم کنیم
موزون تر است - انتظام مملکت تحت اقتدار
قوۂ عسکری آمدہ - در طول و عرض مملکت
"مارشل لاء" اجراء یافتہ - لہذا این سطور را
بطور ضمیمہ نوشتہ خیلے خوشنود شدم - کہ
پیشین گوئی ام درست برآمد - الحمد للہ - کہ

وطن عزیز ما پاکستان از تباہی و بربادی نجات یافت و اقتدار بدست یک زعیم ہوشیار۔ دیانتدار۔ دارائے ہمت و جرأت و خیرخواہ ملت آمد۔ انشاءاللہ حالا پاکستان را فی الحقیقت پاکستان گفتہ مے توانیم من دراین کتاب خود دریک مقام نوشتہ ام کہ طرزِ موجودہ حکومت جمہوری غلط است۔ کہ ملت را بطرف تباہی و بربادی رہنمونی می کنند اگر خدائے تعالےٰ فضل و احسان خود را شاملِ حال ماگرداند و مردے ازغیب برون آمدہ کارے بکند۔ البتہ این مملکت ترقی خواہد کرد۔ شکر خدائے را بجا آریم کہ آن مرد۔ جنرل محمد ایوب خان سپہ سالار افواج پاکستان ازغیب آمدہ شیرازۂ پراگندۂ ملت را جمع نمود و خرابی ہائے حکومت سابقہ را

محو کرده بنیاد یک حکومت مضبوط و استوار را
قایم کرد۔ و این دعائے من از بارگاهِ الٰہی
شرف قبولیت یافت که طائر دولت اگر
باز گذارے بکند۔ مردے از غیب برون آید
و کارے بکند۔

خدائے عمر درازش دہاد چندانے
که دستِ جورِ زمان از زمین کند کوتاه

خاموش انقلاب

شاعر معروف پشاور آقائے محمود الحسن
کوکب تبریزی کہ ہر دو تصانیف مراکہ بنام
"نور کہستان" و "سیاحتِ افغانستان"
موسوم اند۔ از فارسی بزبان اردو ترجمہ کردہ
راجع بہ انقلاب جدیدے کہ در پاکستان روئے
دادہ نظم ذیل را بطریق اظہار عقیدت سرودہ۔
موصوف خواہش داشت کہ این نظم در این
کتاب خود در آخر ضمیمۂ کتاب درج کنم۔
پذیرفتم۔ نظم ہذا درج ذیل است :۔

چل رہی تھی ہوائے ظلم و فساد — متزلزل تھی امن کی بنیاد
سازشوں کا بچھا تھا ہر سو جال — دام بر دوش پھرتے تھے صیاد
تھا سفارش پہ پرمٹوں کا مدار — اور رشوت تھی تکیہ گاہ مراد

رنگ رلیاں منا رہے تھے امیر کون سنتا غریب کی فریاد

تھی وزیروں میں اقتدار کی جنگ لیڈروں میں تھی چشمک اور عناد

سونے چاندی کے قصر ایوان میں ہر سمگلر تھا ثانیٔ شدّاد

چور بازار میں تھی چہل پہل عام تجار تھے رہین کساد

غلہ پوشیدہ تھا ذخیروں میں تھیں ملاوٹ سے صحتیں برباد

ناگہاں لطف خاص یزداں سے بابِ رحمت کھلا بروئے عباد

فوج نے انتظام سنبھالا ہے اب نہ وہ جور ہے نہ ہے بیداد

مارشل لاء کی ضرب کاری سے ہل گئی قصر ظلم کی بنیاد

اب سمندر اگلتا ہے سونا اس قدر عام ہے خدا کی داد

ایک شب میں وہ انقلاب آیا کہ ہوا ختم دور استبداد

سلطنت کی بنا ہوئی محکم

صدر ایوب خان زندہ باد

محمود الحسن کوکب تبریزی۔ دار الادب۔ پشاور

مخمس

خلیده در جگرم خار غم چو گل کاریست   برنگ غنچه همه مشق من بخونخواریست
بداغ لاله صفت دل تمام زنگاریست   بنال بلبل اگر با منت سر یاریست
که ما دو عاشق نزاریم و کار ما زاریست

بمشک نسبت زلفش خطا بگو نه نکواست   به پیش کاکل او تا چه ذکر عنبر بواست
بچین یک سر مویش دو صد ختن آهواست   دران زمین که نسیمی ز دو طره مو است
چه جای دم زدن نافه‌های تاتاریست

ز بند گیسوی مشکین نه رستن آسانست   بزیر هر بن مو دام و دانه پنهان است
چه سنبلش همه از پیچ و تاب سامان است   خیال زلف تو پختن نه کار خامان است
که زیر سلسله رفتن طریق عیاریست

نه این ز عارض همه پاره بتان خیزد   نه این ز چشم سیه مست آهوان خیزد
نه این ز قامت رعنای نوجوان خیزد   لطیفه است نهانی که عشق ازان خیزد
که نام او نه لب لعل و خط زنگاریست

کند اسیر محبت دلا حمیده خصال   بحسن خلق توان کرد صید اہل کمال
زسیرت ملکی آدمی رسد بجلال   جمال شخص چشم است و روئے عارض و خال

هزار نکته درین کار و بار دلداریست

بداد بیهوده فرہاد جان به کهسارے   درین امید چو منصور گشته بردارے
جنون نمود به مجنون چه صعب تر کارے   بر آستان تو مشکل توان رسید آرے

عروج بر فلک سروری بدشواریست

بدست ساقی مہرو شراب میدیدم   کنار مطرب شیرین رباب میدیدم
حسود را جگر از غم کباب میدیدم   سحر کرشمهٔ چشمش بخواب میدیدم

زہے مراتب خوابے که به ز بیداریست

قماش عشق بهر ژنده پوش مے سپرند   که در وفا همه ثابت قدم زیکدگر اند
گلیم در بر شان و ز مسند کله بسر اند   قلندران حقیقت به نیم جو نخر اند

قبائے اطلس آنکس که از ہنر عاریست

غنیمت است دمے فصل گل بعشرت کوش   نگار سیم برے تنگ گیر در آغوش
ببانگ چنگ و آواز نائے میزن جوش   نه بسته اند در توبه حالیان مے نوش

که توبه وقت گل از عاشقان گنهگاریست

زراه دوست بہ چین جملہ خار و بن حافظ   بصد لطافت نرمی بگو سخن حافظ
بہ عرض داد خطکس نکتۂ کہن حافظ   دلش بنالہ میازار و رحم کن حافظ
کہ دستگاری جاوید در کم آزاریست

فوائد اتفاق

حسنت به اتفاق ملاحت جهان گرفت
آرے به اتفاق جهان مے توان گرفت

من ہیچمدان - دارائے عقلِ فوق العاده - یا علم جفر و نجوم نیستم البته درین عمر طولانی - از هر قسم نشیب و فراز دنیا که برمن گذشته یاد دارد و شده حاصلش چیزے دیگر نیست - بجز "تجربه" از روئے همان تجربه پیشین گوئی می توانم کرد که یک روز خواه بدیر خواه بزود این دو مملکتِ اسلامی که همجوار و همسایۂ یک دیگر اند - باهم یک جان و دو قالب خواهند شد - این اتحاد و یگانگت نه فقط برائے ترقی و تعالی این دولتین لازمی است - بلکه برائے جمله اقوام و ملل اسلامی

گیتی باعث بهتری و خوشحالی خواهد گردید۔ دشمنانِ ملتِ اسلامی نه می خواهند که این دو برادر که نفع و ضرر هردو یک است باهم متحد شوند و ازان نقصاناتِ عظیم که در اختلاف و مغائرتِ جانبین مرموز است خودداری نمایند اما از آثار و علائم۔ ظاهر و هویدا است که تمنیاتِ سوء دشمنانِ ملت شرمندهٔ تکمیل نخواهند شد۔ البته هرقدر زودتر بنیانِ این کارِ خیر آغاز یابد خوب تر خواهد بود۔ بقول شاعر ؏

من نه می گویم زیان کن یا به فکر سود باش
اے ز فرصت بے خبر در هرچه باشی زود باش

مقوله یک دانشمند بزرگیست که اگر یک سر تار خام در دست من باشد و سر دیگر در دستِ یک جمعیة کلان۔ از کشیدن ایشان آن رشتهٔ خام کنده۔ نخواهد شد۔ پرسیدند چه طور؟ فرمود

کہ فریق مخالف ہر قدر آن تار را کش کند۔
سن گذاشتہ مے رودم۔ بقولہ :۔

دو صاحبدل۔ نگہ دارند موئے
ہمیدون سرکش و آزرم جوئے
وگر از ہر دو جانب جاہلانند
اگر زنجیر باشد بگسلانند

بہ ہمیں طور این دو برادر اسلامی۔ بر اصول خیر سگالی و رواداری عمل پیرا شدہ چیزے یکے از خواہشات داد عائے خود بگذرد۔ و چیزے دیگرے بہ این صورت مغائرت بین این دو برادر مے تواند خاتمہ بیاید۔ برائے ہر بہی خواہ ملتِ اسلامیہ این امر لازم است کہ درین کار خیر سعی کنند۔ خدائے قدوس و برتر کامیابی خواہد داد۔ انشاء اللہ تعالے۔

زاتفاق مگس شہد می شود پیدا ؛ خدا چہ لذتِ شیرین در اتفاق نہادہ اندختہ

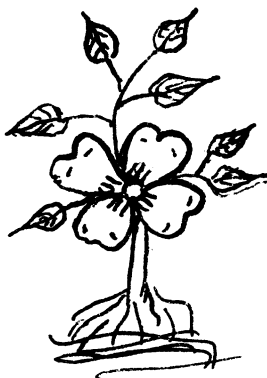
دویم به ذریعهٔ این کتاب می خواهم یک عرضداشت خود را بسمع مبارک اعلیحضرت همایونی پادشاه افغانستان برسانم که جدِ امجد من مرحوم میر مسجدی خان غازی و شهید با برادر و پسران خود - در جنگ اول افغانستان که در سال ۱۸۴۰ میلادی بین حکومت افغانستان و حکومت انگلیس بعمل آمده بود - محاربهٔ آزادیٔ وطن را آغاز کرده که ذکر کارهاے نمایانش در اوراق تاریخ ثبت است نیز در یک مثنویٔ فارسی موسوم به "جنگنامه" تصنیف یک شاعر مقامی مسمیٰ غلامی کوهستانی که خودش هم در آن محاربه موجود بود این واقعات باالتفصیل درج شده علاوه بر این در دو کتاب ها تصنیف دو خانم هاے انگلیسی - یکے ججمنت آف سورد مصنفهٔ

داؤد دیور صفحه ۲۴ و دوم روز نامچهٔ لیدی سیل صفحه ۲۲۹ نوشته که میکناتن از فداکاریهائے این مجاهد به جان آمده بذریعه سکتر خود۔ یک شخص عبدالعزیز نام را مبلغ هشت هزار روپیه داد که میر صاحب موصوف را زهر داده شود۔ زهر داد۔ و این مجاهد شهید شد۔ حالاکه من به وطن خود رفتم نزدیک چاریکار در موضع خواجه خضری دیدم که مرقد این غازی و شهید در یک قبرستان گمنامے افتاده است۔

حکومتِ ملت پرور افغانستان که در ممالک خارجه مزارات و مرقد هائے بزرگانِ سلف و شعرائے ملی را تعمیر و ترمیم مے کنند تا نشان هائے آن ذوات محترم برقرار بماند۔ باید که به طرف مقابر و آثر مجاهدین ملتِ غیور افغانستان مثلاً مرحوم میر مسجدی خان

شهید و امین الله خان غازی لوگری وغیره
نیز توجه خود را مبذول نماید تا نسل موجوده و
آینده از فداکاریهای اسلاف خود آگاه
شده. پیروی نقش قدم ایشان را
شعار زندگانی خود بسازند. و از کارنامه
های بزرگان خود درس عبرت آموخته جان
های خود را در راه مفاد وطن عزیز خود قربان
بکنند.

غزل

شمیم خلد گدائے بہار کوہستان ؛ شگفتگی گل خار دیار کوہستان
لب پیالۂ زنجال رشک می سوزد ؛ کہ نشۂ وقف لب جوبار کوہستان
اگرچہ پایۂ وابستگیست قامت سرو ؛ عنان ہوش بہ دست چنار کوہستان
بہ دیدۂ خاصیت توتیا و ہر لیکن ؛ بچشم آن چہ نہایہ غبار کوہستان
بہ راہ جادۂ نتوان شناخت از جدول ؛ چہ آبہاست کہ بروئے کار کوہستان
پیام عالم بالا کہ گوش تشنۂ اوست ؛ ترانہ الیست کہ با آبشار کوہستان

گزشتن از لب ساقی گلعذار اے دل
خنک چو توبۂ مے در بہار کوہستان

(بہ تصرف غزل ابو طالب کلیم)

غزل حضرت عبدالقادر بیدلؒ

زعمر یک دمہ بے یادِ کردگار چہ حظ — دمے کہ نیست حضورِ گل از بہار چہ حظ

طراوتِ لبِ معشوق اگر نہ در نظر است — ز دیدنِ گہر و لعلِ آبدار چہ حظ

اگر دماغ نہ دارد جنونِ گیسوئے — ز سنبلِ چمن و نافۂ تتار چہ حظ

دمے کہ جلوہ نباشد دلیلِ بینائی — ز جوہر آئینہ را غیر خار خار چہ حظ

اگر نہ بوسۂ کنجِ لبے بود منظور — بجامِ بادہ ز خمیازۂ خمار چہ حظ

ز شوقِ چشمِ تماشہ کشودہ لیکن — بہ فہمِ جلوہ نہ گر دیدہ دو چار چہ حظ

بہ صید گاہ طلب رو کہ عیشِ دنیا را — کنی شکار چہ سود ار شوی شکار چہ حظ

گل مراد و لے ار نیاید از دستت — ز دستگاہ چہ حاصل ز گیرودار چہ حظ

به جمع مال نباید گداخت جوهر امن — بغیر کاهش طبع از گهر به تار چه حظ

حریص عافیت از آتش طمع سوزد — ز کف کشودنِ دایم کفِ چنار چه حظ

به این دو روزه اقامت که در جهان داری — اگر به کام تو گردید روزگار چه حظ

مزاج غافل اگر قدردان عزلت نیست — ز طبع موج گهر را بجز فشار چه حظ

بجیب خویش صدف دار گوهری داری — بسان موج دویدن به هر کنار چه حظ

چو صبح یک دو نفس بیش نیست فرصت عمر — ز درد و جبر چه کلفت به اختیار چه حظ

تغافل است تماشای راحتِ دنیا — بچشم خرمژه پوشیدن از غبار چه حظ

نمودنی است به وحدت حساب خویش درست

هوس شمارئی اسباب بی شمار چه حظ

یاد ایامِ طفلی

در ایام طفلی عموے مرحوم و مغفورم مرا خیلے عزیز واشت واکثر نقل ہائے قدیم را برایم ایراو مے کرد۔ من کہ طفل بودم۔ شنیدہ۔ خوش مے شدم برائے تفنن طبع ناظرین کتاب ہذا۔ یک نقل را۔ منجملہ آن ہا۔ درین جا مے نویسم:۔

سلطان محمود غزنوی بہ تغیرِ لباس شب ہا درکوچہ ہا و بازار ہائے غزنی برائے خبرگیری احوال رعایائے خود گشت مے کرد۔ درہمیں دوران یک شبے بہ جائے رسید کہ چند نفر نشستہ باہم راز دارانہ مشورہ مے کردند سلطان کہ دارئے فہم و فراست فوق العادہ بودہ۔ از نحوائے کلام و ہیئت حال شان دانست کہ ایشان

دزدانند۔ آن ہا سلطان را دیدہ پرسیدند کہ تو کیستی و درین جا برائے چہ آمدۂ؟ سلطان جواب داد کہ من دزدم و برائے دزدی برآمدہ بودم۔ اتفاقا باشما یک جا شدم۔ گفتند بیا بنشین کہ ما و تو باہم برادر و یک مشربیم و ارادہ داریم کہ امشب بر خزانۂ سلطان حملہ کنیم۔ ہر شخص باید بگوید کہ چہ کمال دارد؟ یکے گفت بوئے لباس مرا کہ سگان مے شمند۔ خوش مے شوند۔ دیگرے گفت کہ بہ ہر قفلے کہ دست بزنم خود بہ خود وا مے شود۔ سویم گفت۔ پاسبان خانہ کہ مرا ببینند۔ بے ہوش مے شود۔ چہارم گفت۔ من در شب تاریک کسے را کہ ببینم۔ بروز روشنش بہر لباس مے شناسم۔ علے ہذالقیاس۔

از سلطان پرسیدند کہ تو چہ کمال داری۔ گفت۔ اگر اتفاقاً گرفتار شویم۔ وقت ضرورت

که من ریش خود را بجنبانم همه رها مے شویم همه تحسین گفتند و روان شدند جانب خزانۂ سلطان۔ کوتوال شہر۔ پیشتر خبر بوده۔ نزدیک خزانه همه را گرفتار کرده به محبس فرستاده و سلطان غائب شد۔

روز دویم که سلطان بر تخت سلطنت با جاه و جلال نشسته بود۔ کوتوال دزدها را پیش نمود۔ سلطان همه را امر به اعدام کرد۔ دزدے که گفته بود که من در شب تاریک کسے را دیده در روز مے شناسم۔ سلطان را شناخته عرض کرد۔ اعلیحضرتا! کمال ما را دیدی۔ اکنون وقتِ ریش جنباندن شماست۔ سلطان را خنده آمد۔ ایشان را نصیحت کرد۔ حکم رہائی داد۔

واقعۂ جانشینی اقبال محمد خان

نواب طالع محمد خان مرحوم حکمران ریاست پالن پور (راجپوتانہ ہند) بر من خیلے نگاہ مرحمت داشت۔ و بخیال نیک خودش مرا فہمیدہ تصور مے کرد۔ حالانکہ من آنم کہ من دانم۔

نواب صاحب موصوف روزے بہ من گفت کہ "خیال دارم کہ درحین حیات خود فرزند خود اقبال محمد خان را بر مسندِ ریاست نشاندہ۔ زندگانیٔ آتی خود را بہ آرام و استراحت بسر برم۔ تو درین بارہ چہ میگوئی؟" عرض کردم کہ خیال نیک و صواب است۔ اما بہ یک شرط کہ ذات گرامی شما با خانم نوِتان کہ ارو پائی است۔ از ریاست برآمدہ در بمبئی یا بجائے

دیگر قیام ورزید۔ ویک پول معین از ریاست
برائے خود مقرر کنید۔ گفت چرا؟ جواب دادم
کہ گفتہ شدہ کہ

دہ درویش در گلیمے بخسپند و دو پادشاہ
در اقلیمے نگنجند۔

پسر شما خیلے نیک۔ شریف و ہوشیار است
اما اشخاص صاحب غرض و خوشامدیان بین شما
دو پادشاہ بنیاد عناد و فساد را تولید کردہ۔
بہانئے اختلاف و مناقشت را آغاز مے کنند۔
شما را بے اختیار دیدہ۔ زیادہ تر توجہ خود را
بطرف پسر شما راجع مے کنند۔ فطرت انسانی
شما را مجبور مے کند۔ کہ از عدم اختیار
خود دل گرفتہ و ملول شوید۔ و معاندان این آتش
را مروجہ جنبانی کردہ تیز تر سازند۔ نتیجہ بدے پیدا
مے شود۔ ذاتِ شما بمطابق قانون انگلیس بر

مسند خود واپس نہ مے توانید آمد۔ لذا بہتر ہمیں است کہ اول ریاست واگذاشتہ۔ بیرون ملک خود سکونت اختیار کنید تا احتمال این گونہ ملال خاطر۔ باقی نہ ماند قدرے بہ فکر رفتہ۔ و ازین ارادہ درگذشت تا ہنگام مرگ خودش با اختیار بود۔

در شروع سال ۱۹۲۵ میلادی در سرینگر کشمیر نزد مہاراج کمار ہری سنگ جی کہ ولیعہد ریاست بود مہمان بودم۔ یک عمارت بسیار عالیشان و خوش منظر را کہ نامش را گلاب بھون نہادہ بود۔ زیر تعمیر داشت۔ یک روز مرا و مستر ویکفیلد را کہ سکترش بودہ۔ با خود برائے دیدن عمارت برد۔ در سقف عمارت کہ اورا سیلنگ مے گویند زینہ گذاشتہ بالا رفت و ملاحظہ کردہ پائین آمدہ بہ من گفت کہ بالا رفتہ ببیں کہ جائے

سرد و تاریک است۔ وقتیکه بالا رفتم زینه را برداشتند۔ و من در انجا قید ماندم۔ پس از چند دقیقه زینه را گذاشتند۔ و من فرود آمدم۔ مہاراج کمار خنده کرده گفت که این شرارت ویکفیلد بوده۔ چه دل تنگ شده باشی؟ من هم خنده کردم۔ چون واپس آمده بر میز طعام چاشت نشستیم من رو بطرف ویکفیلد آورده گفتم که یک نقل برائے شما ایراد مے کنم که یک پادشاه وزیرے دانائے داشت۔ مانند شما به وزیر اظهار کرد که خواهش دارم پسر خود را در حیات خود۔ بر تخت نشانده بقیهٔ عمر خود را به آرام و استراحت بگذرانم که از هنگامه هائے انتظام و اهتمام ریاست زله شده ام۔

کلاهے دلکش است اما به درد سر نمے ارزد۔

وزیر عرض کرد کہ بسیار خیال نیک است۔ مگر من یک خواہش دارم کہ قبل ازین کار شہزادہ برائے یک شب در منزل من مہمان شود کہ از شہر بفاصلہ چند میل واقع است و دارائے عمارت خوش منظر و باغ آراستہ و قشنگ و زیبا مے باشد۔ اما شرط اینکہ شہزادہ تنہا برود کہ عیال و اطفال و اولادم بہ شرف مہمانداری و خدمت گذاری او مشرف شوند۔ شاہ فرمود کہ ازین چہ بہتر است و در دل خیال کرد کہ چیزے نصیحت مزید خواہد کرد۔ شہزادہ را حکم دادہ شاہ او نیز خوش شد و بر اسپ تنہا سوار شدہ با جمعیت وزیر روانہ شد۔ چون از شہر بیرون شد وزیر بملازمان خود امر نمود کہ این حرامزدہ شہزادہ را۔ از اسپ فرود آورید دست ہایش بر پشت فرود بندید۔ سر و پایش را برہنہ

کرده زیر جلو بدوانید۔ و چوب کاری کنید۔
تعمیل حکم وزیر اجرا شد۔ شہزادۂ بیچاره
ترسان و لرزان که شاید اورا به قتل مے
رسانند و این حکم از طرف پدرش دارد
شده وغیره۔ تا باغ وزیر رسیدند۔ در طویلۂ
حیوانات۔ دست و پائے بسته چوب ها
خورده۔ دشنام ها شنیده شب همه شب
بے آب و نان بسر کرد۔ دویم روز باز وزیر
سوار شده باجمعیت خود۔ و شہزاده بدستور
سابق زیر جلو دوان طرف شہر روانه
شدند۔ چون نزدیک شہر رسیدند وزیر حکم
داد که لباس هایش را پوشانند و بر اسپش
سوار کنند که به خانۂ خود برود۔ و خودش به
خدمت پادشاه حاضر شد۔ شہزاده نزد
مادر خود رفته از کل ماجرا اورا آگاه نمود۔ و

نشان چوب و زدوکوب را به او نشان داده فغان از دست جور وزیر آغاز کرد۔ مادرش خواجه سرا را گفت که رفته پادشاه را بیار که حال پسر خود را ببیند۔ که وزیر رو سیاه بحق او چه کار کرده۔ پادشاه حیران و پریشان واپس آمده از وزیر پرسید۔ که این چه حرکت ناشائسته بود که از تو بظهور آمد۔ وزیر به آرام و اطمینان عرض کرد۔ که هرچه برائے بهتری شاهزاده۔ و ملک و قوم به عمل آوردم بشنوید۔

شما فردا او را بجائے خود بر مسند شاهی مے نشانید۔ شهزاده هیچ گاه از کسے دشنام نه شنیده۔ زحمت چوب و زدوکوب را نه دیده۔ رنج گرسنگی و تشنگی و بے خوابی و نا آرامی را نه چشیده۔ تنها زیر جلو نه دویده

وقتیکہ پادشاہ شد۔ یک شخص معزز را دشنام
مے دہد۔ کسے را چوب کاری مے کند۔ کسے
را زیر جلو خود بہ میل ہا مے دواند۔ کسے را بہ
زندانِ عقوبت مے افگند و فراموشش
مے شود۔ لہذا این ہمہ چیز ہا را بہ او نشان
دادم کہ " آنچہ بر خود نہ پسندی بر دیگران مپسند۔
لہذا اگر مرا قتل مے کنید اختیار دارید۔
من برائے پادشاہ آئندہ آنچہ بہ دانستم
بہتر آمد خدمت کردم۔ برائے ہرگونہ جزا و
سزایش حاضر ہستم۔ پادشاہ عادل شہزادہ
را طلبید۔ مطلب را بہ او فہمانیدہ امر کرد
کہ دست وزیر را بوسہ دادہ تشکر این
نصیحت کردن را بجا آر۔ پس گفتم۔ حالا
عنقریب عموئے ہری سنگ جی کہ پادشاہ است
و پیر و ضعیف شدہ فوت مے شود۔ و این۔

بجائش بر مسند ریاست مے نشیند۔ تو کہ دوست و خیر اندیش مہاراج کمار مے باشی۔ باید کہ بہمراہ او ہمیں عمل قبل از بادشاہ شدنش بکنی کہ بکارش بیاید۔ مرا کہ برائے چند دقیقہ در سقف عمارت بند کردی۔ چہ حاصل۔ مسٹر ویکفیلڈ کف ہائے دست خود را باہم زدہ گفت۔ شاباش آفرین۔ اگرچہ آن عمل ہمراہ ہری سنگ جی نہ شد۔ اما۔ چیزے را کہ بگوش ہوش شنید۔ ہمیں برائش کافی است۔

در ۱۹۲۸ء ماہ نومبر در لندن با مہاراجۂ کشمیر بودم۔ آن وقت ہز ہائی نس مہاراجۂ بڑودہ۔ مہاراجہ جودھپور۔ مہاراجہ پٹیالہ۔ مہارانائے دولپور۔ جام صاحب نواں نگر۔ سر آغا خان مرحوم نیز دران جا مقیم بودند۔ مطابق سالہائے گذشتہ۔ بیادگار مقتولان جنگ ۱۹۱۴ء

بتاریخ ۱۱ نومبر برائے دو دقیقه فوج یک جا جمع شده۔ و هز میجسٹی بادشاه انگلستان که کنگ جارج پنجم بود تشریف آورده۔ رسم سلامی ادا مے شد۔ و همه دو دقیقه خاموش ایستاده مے شدند۔

بنام مهاراجگان هند که در لندن مقیم بودند حکم آمد که باید درین تقریب حاضر باشید۔ فهرستِ درجهٔ ایستاده شدن شان به هر یک رسید۔ که بطرف دستِ راست بادشاه اول مهاراجهٔ بروده و بعدش مهاراجهٔ کشمیر و مهاراجه پٹیاله و مهاراجه جودپور و جام صاحب نوان نگر و مهارانائے دولپور و سر آغاخان وغیره مهاراجهٔ جودپور که نوجوان بود۔ فهرست را دیده ملٹری سکتر خود کرنل پرتهی سنگ را به دائرهٔ وزارت هند که در انگلستان مے بود۔

فرستاد که درجهٔ من در دربار همیشه از مهاراجهٔ پتیاله بلند تر است - این تبدیلی چه گونه به وقوع رسید - من سلامی ۱۹ ضرب توپ دارم و مهاراجهٔ پتیاله شانزده - جواب یافت که چونکه مهاراجهٔ پتیاله به منصب جرنیلی فائز است - و شما هنوز تازه مهاراجه شده اید و هیچ درجهٔ فوجی نه دارید و این پرید فوجی است او بلندتر از شما ایستاده مے شود - مکرر جواب فرستاد که مهاراجه کشمیر که نوجوان است و حالا مهاراجه شده به منصب کرنیلی فائز است اورا از مهاراجهٔ پتیاله چرا بلند تر مقام داده شده - باید مرا از مهاراجهٔ پتیاله بالاتر جائے داده شود - ورنه درین تقریب شرکت نه مے کنم - کسے این احتجاج اورا - درخور اعتنا نه پنداشت - ملتری سکترش نزد مهاراجهٔ کشمیر آمد که شما دوست مهاراج هستید اورا بفهانید که یک مصیبت برائش

وارد نشود۔ مہاراجہ کشمیر وجملہ مہاراجگان موجودہ
بغیر از مہاراجہ پٹیالہ و سر آغا جان بہ ہوٹل کہ در
او مقیم بود نزدش رفتند۔ من نیز بہ حیثیت مصاحب
مہاراجہ کشمیر رفتم۔ ہرچند فہمانندکم تر شنید
و قبولش نہ کرد۔ گفت آن درجہ کہ آبا و اجدادم
حاصل کردہ من نمے خواہم کہ نالائق شدہ اورا
از دست بدہم۔ ہرچہ بادا باد۔ برائے نگہداشت
عزت اجداد و قوم خود بہ ہرچہ برسد تیار ہستم
مرا کہ قتل نہ مے کنند۔ البتہ مرا از مسند
ریاست پائین کردہ پسرم را بہ جائے من
مے نشانند۔ فرق نہ مے کند۔ چنانچہ دران
تقریب شرکت نہ ورزید۔ از دائرۂ وزارت
ہند برائے او حکم رسید کہ ہنگامیکہ بہ ہندوستان
برسی۔ اول بخدمت وائسرائے در دہلی حضور
بہم برسانی کہ برایت چہ حکم مے دہد۔ وقتیکہ

به دهلی رسید نزد لارد اروِن وائسرائے هند حاضر شد ۔ پرسید چرا این حرکت کردی و به دربار پادشاه حاضر نه شدی؟ آنچه با مهاراجگان به لندن گفته بود به وائسرائے تکرار نمود ۔ وائسرائے گفت ۔ تو نو عمر هستی این طور مناسب نه بود حالا به ملک و ریاست خود برو ۔ آئنده این جور حرکت نه کنی ۔ وقت گذشت ۔ عزتِ خود را برقرار ماند ۔

این صفت در قوم راجپوت که نسلش مخلوط نه شده و در قوم افغان که خون صاف افغانی داشته باشد بارها دیده شده که برائے عزت خود از هرچه مے گذرند ۔ بگفتهٔ اهلِ دل ؎

بے تامل مے توان طے کرد صد دریائے خون
لیک نتوان از سر یک قطرہ آبِ رو گذشت

وای بر اشخاص ابن الوقت که چاپلوسی، خوشامد و بی عزتی را عزت می دانند. بگفته حضرت بیدل رح:-

در طمع طبع خسیسک تفاخر دارد
آبرو را عرق سعی تصور دارد

من یک این چنین شخصی را دیده ام که خوشامد را بجای رسانیده که حاکم با اقتدار وقت را خدا گفته که فلان حاکم بر من مهربان است و خدای من هست. وقتیکه خدایش از تخت سرنگون شد به تلاش دیگر خدا دوان و سرگردان برآمد تا که دیگر کسی را پیدا کرده و خدا خدایش گفته برای اجرای مطلب خود او را فریب بدهد. زین چنین بد زندگانی مرده به. شعر

روزم تو الهی برفروز و شبم را تو نور ده
این کار تست کار مه و آفتاب نیست

سندِ استاد

درعہد اورنگ زیب شہنشاہ سلطنت مغلیۂ
ہند یک شاعر ہندوے بود بھان چندر نام و برہمن
تخلص در زبان فارسی اشعار نغز مے سرود
و صاحب دیوان ہم بود۔

روزے یکے از ندیمان شہنشاہ کہ معاند
برہمن بود این شعر او را بحضور بادشاہ
قرأت نمود:۔

مرا دلیست بہ کفر آشنا کہ چندین بار ؛ بہ کعبہ بردم و بازش برہمن آوردم

شہنشاہ اورنگ زیب از استماع این شعر در غضب
آمدہ گفت این کلمات کفر است ۔ باید گوینده این شعر را
بکافر است بہ قتل رسانیده شود ۔ نعمت خان دست بستہ
عرض نمود کہ سلطان عالم! شاعر مذکور در تتبع حضرت شیخ
مصلح الدین سعدی شیرازی این شعر را سرودہ ۔ شہنشاہ

فرمود. چگونه! عرض کرد که حضرت شیخ مے گوید:-

خرِ عیسیٰ اگر به مکه رود ؛ چون بیاید هنوز خر باشد

شهنشاه را خنده گرفت. امر نمود که شاعر معاف است نه همین بلکه انعام و اکرام هم برا و بیفزود.

گویند که اورنگ زیب به شعر و نغمهٔ چندان تمائلے نداشت. روزے طائفهٔ از ارباب موسیقی یک جمعیتے را فراهم کرده یک جنازه را ترتیب داده. با ساز و سرود و ہاؤ ہوئے بسیار از زیر قصر شهنشاه اورنگ زیب گذشتاندند چون این آوازهٔ هنگامه به سمع مبارک همایونی رسید. پرسید این چه شور و غوغا است عرض کردند. ارباب نشاط جنازهٔ موسیقی را برداشته جانب گورستان مے برند.

جهان پناه دانست که مقصد شان چیست فرمود به این ها بگوئید که این میت را چنان دفن کنند. که امکان بیرون بر آمدنش باقی نه ماند۔

اَلْغَيْبُ عِنْدَ اللّٰه

کتابت کتاب ہذا بہ اختتام رسیدہ بود کہ در روزنامۂ شہباز پشاور مورخہ ۱۶ ماہ فروری ۱۹۵۹ء یک خبر از نظرم گذشت کہ در زیر سرزمین پشاور یک پارۂ عظیم سنگ واقع است و این سنگِ گران بین کوہ ہائے کہ گرداگرد پشاور واقع اند بند ماندہ۔ منبع تمام چشمہ ہائے سرزمین پشاور و نواح آن ہمیں سنگ است۔ اگر خدا نہ کردہ این سنگ شق شود از تحتِ آن. این قدر آب خواہد بر آمد کہ تمام وادئ پشاور بصورت یک تالاب محیط مبدل خواہد شد۔

بہ ہمیں طور۔ یک بار در یک روزنامۂ کشمیر موسوم بہ "مارتند" نیز یک پیشین گوئی شائع شدہ

بود کہ مردم کثیرے را از اہالیانِ کشمیر کہ ضعیف الاعتقاد بودند گمراہ کردہ در طول و عرض ریاست یک طوفانِ بدتمیزی را برپا کردہ بود۔ حالانکہ عقل بشری این سخن را باور کردہ نمے تواند کہ فرداچہ خواہد شد؟

سرِّ غیبی کس نمے داند بجز پروردگار
گر کسے گوید کہ من دانم ازو باور مدار

آن خبر این بود کہ کوہ تخت سلیمان کہ بر کنارۂ تالاب دل واقع است۔ عنقریب از سبب مادۂ آتش فشان پارہ پارہ شدہ در تالاب دل خواہد افتاد۔ و آب دل محیط گشتہ سرینگر را چون طوفانِ نوحؑ غرق خواہد کرد۔ از استماع این افواہ۔ ہزاران سیاحان کہ بغرض سیر و تفریح در کشمیر آمدہ بودند مبتلائے خوف و ہراس گشتہ بہ گریختن آغاز نمودند کرایۂ موتر ہا

که صد روپیه بود به پنج و شش صد روپیه رسید حتی که در موعد چند روز وادی کشمیر از سیاحان تهی شد۔

چون این خبر به حکومت رسید

و مشارالیه از مدیر اخبار "مارتند" پرسش و تفحص نمود او گفت که من بتاریخ یکم اپریل این خبر را شائع کرده عوام را "اپریل فول" ساخته بودم ۔ سبحان الله

مارا به مرگ وادی و گفتی ادائے ماست

به همین طور روزنامهٔ شهباز یک خبر بے حقیقت را شائع کرده در عوام دهشت و هراس را تولید نمود ۔

نگہداشت حافظ حقیقی

اگر تیغ عالم بجنبد ز جائے
نہ بُرد رگے تا نہ گوید خدائے

بارہا آزمودہ شدہ کہ کسے را کہ حافظ حقیقی نگہبانش باشد از ہمہ تہلکہ ہا وزحمت ہا محفوظ مے باشد۔ بشرطیکہ انسان صرف ہمان ذات باری تعالٰی را کہ کسے اورا بہ اسم اللہ موسوم مے کند وکسے بنام گاڈ پرماتما وغیرہ موسوم مے سازد کارساز حقیقی خداوند

در حیرتم کہ دشمنیٔ کفر و دین چراست؟
از یک چراغ کعبہ و بتخانہ روشن است

ہرگو نہ استمداد و اعانت ازہمان خدائے واحد ویکتا طلب کند۔ ہمان یک ذات بے نیاز رابشناسد وسوائے او ہیچ کسے یا ہیچ چیزے را نہ پرستد۔

گفتگوئے کفر و دین آخر بہ یک جا مے رسد
خواب یک خواب است باشد مختلف تعبیرہا

این چنین شخص نہ در دنیا محتاج وگرسنہ و بے نوا مے ماند و نہ در عقبیٰ عقوبت و شرمندگی مے بیند۔

بقولہ تعالےٰ :۔

اَلَاۤ اِنَّ اَوْلِیَاۤءَ اللّٰہِ لَاخَوْفٌ عَلَیْہِمْ وَلَاھُمْ یَحْزَنُوْنَ

ترجمہ :۔ یاد دارید کہ کسانے کہ صرف با خدائے کارساز تعلق خود را قایم مے کنند ایشان در زمرۂ اولیائے خدا داخل مے شوند کہ برائے شان نہ درین دنیا خوف و ہراس است ۔ و نہ در عقبیٰ۔ عذاب و حزن و پریشانی بقول حضرت شیخ مصلح الدین سعدی شیرازی ؎

ابر و باد و مہ و خورشید و فلک در کارند
تا تو نانے بہ کف آری و بہ غفلت نخوری

همه از بهر تو سرگشته و فرمان بردار
شرط انصاف نباشد که تو فرمان نبری

درین صورت عقلِ سلیم این امر را تسلیم نه مے کند که این چنین بشر گرسنه و محتاج و بے نوا بماند - بقول حضرت بیدل :-

به عقل نازی حکیم تا کے
به فکرت این ره نه مے شود طے
به کنه ذاتش خرد برد پے
اگر رسد خس به قعر دریا

منجمله هزارها واقعات که بر خود من گذشته سه واقعات را بطور مشت از نمونهٔ خروار هدیهٔ ناظرین مے کنم :-

طفل پنج ساله بودم آتالیقهٔ من که اورا ننه مے گفتم یک روز مرا در شهر کابل بخانهٔ خواهر خود برد. موسم سرما بود. خانهٔ همشیره اش منگ وار

بود. اہل خانہ بالائے بام در آفتاب نشستہ بودند. یک طفل ہم عمرِ من بالائے سقف خانہ با من بہ بازی کردن مشغول بود. یک چرخۂ شکستہ نوارش کندہ شدہ بود. یک سر نوار را من گرفتہ بودم و سر دیگرش در دست رفیقم بود. من جانب عقب روان شدم واز منگ بام بزیر افتادم کہ دہ فیت بلندی داشت پائین یک خانم دیوانہ با موہائے ژولیدہ درخت ہائے دریارہ نشستہ بود. ہمان کہ من افتادم برخواستہ و دندان ہائے خود را جویدہ. طرفِ من روان شد. و بہ نگاہ قہر بہ سویم نظرکرد. در این وقت اتالیقۂ من و ہمشیرہ اش و یک دو خانم. دیگر از زینہ ہائے بام روان دوان برسیدند و مرا برداشتہ بالا بُردند. بہ وجودِ من ہیچ گونہ تکلیف صدمہ یا درد وارد نہ شدہ بود. باوجود این رخت ہائے مرا کہ بہ خاک آلودہ شدہ بودند.

مکان دادند و مطابقِ رواجِ ملک قدرے آرد به
همان زنِ دیوانه دادند و یک خانم جت را طلب
نموده از پشت من خون کشیدند. البته آن عمل مرا
خیلے زحمت و درد داد. اتالیقهٔ به من گفت خبردار.
ذکر این واقعه را - به والدهٔ خود نه کنی. من از اتالیقهٔ
ترس داشتم که اکثر مرا تنبیهاً لت هم مے کرد. ازین
سبب خاموش ماندم و اهل خانهٔ خود را ازین واقعه
آگاه نه کردم.

دویم - در عمر جوانی در یک قریه کوهستانی وقتِ
شب به غلطی از بام افتادم. زیرِ بام سنگ ها
هم بود. لاکن نگاه دارِ حقیقی نگهبان من بوده. هیچ
زحمت یا صدمه به من نه رسید.

سویم - در سنه ۱۹۱۰ء که من جوان بودم در خانهٔ یک
رفیق خود پرمانند در کمرهٔ اش نشسته اکل و شرب

می کردیم ۔ بعد از فراغت طعام هنگام دَه بجهٔ شب
میزبان برخواسته ۔ به یک طرف کمره همراهِ کسے
به حرف زدن مصروف شد ۔ من روانه شده و دروازهٔ
غلط کمرهٔ کشاده دریک دستم سگریت رو به طرف
میزبان عقب گشتانده ۔ خدا حافظ گفتم ۔ و از دروازه
پائے بیرون نهادم و به صحن حویلی که یازده فیت
پائین بود ۔ افتادم ۔ آواز استخوانهائے بارن گج
گج را شنیدم ۔ میزبان سراسیمه شده بهمراهٔ
ملازم خود از راهِ زینه نزدم رسید ۔ مرا استاده کرد ۔
چند قدم به این طرف و آن طرف گشت کردم ۔ زود
تر یک گلاسِ براندی آور دند نوشیدم ۔ و در گگِ
خود سوار شده ۔ به خانهٔ خود رسیدم ۔ اطاق خوابم
به سوئم سقف بود ۔ بالا رفته لباس شب خوابی
را پوشیدم ۔ و به بستر افتادم ۔ عادت دارم که
شب در اطاق تنها مے خوابم ۔ آن شب به

خسرو خان ملازم خود گفتم۔ کہ تو ہم در کمرہ بر قالین خواب کن۔ او حیران کہ چرا؟

شب گاہے بیدار و گاہے بہ خواب مے رفتم۔ در خواب ہمان واقعۂ افتادن بہ قسم قسم صورت ہا روبروئے نظرم مے آمد۔ ہنگام صبح بدنم کاہل و اعصابم خفیف درد داشت۔ و قدرے تپ ہم بود۔ داکتر عطا محمد خان را طلبیدم۔ دید ہیچ خراش در اعضائم وارد نہ شدہ بود۔ گولئ کونین و اسپرو داد۔ و در سینہ و قبرغہ ہایم پلاستر چسپاند۔ گفتم چہ ضرور گفت احتیاط لازم است۔ بعد دو سہ روز پلاستر را دور کرد۔

واقعۂ کہ خرس جنگلی حملہ کرد۔ و وہان ہر دوئے ما حریفان بہ فاصلۂ یک فت باہم پیوستہ شد۔ اگر خرس یک چنگال بروئیم مے زد۔ چشم و رویم پارہ مے شد۔ اگر زندہ ہم مے ماندم۔ امروز بہ شکل دیگر

می بودم - لیکن حفاظت گر محافظ من شد - و من
مامون و مصؤن بماندم - تفصیل این واقعه در کتاب
نورکهستان درج است - علاوه ازین بارہا از
اسپ ، بائیسکل و بگی وغیرہ افتادہ ام - اگر تفصیل
همه این ها را بنویسیم - طول می کشد - چونکه نگهبانِ
حقیقی حافظ من بوده - تا امروز زنده و سلامت -
و به خیریت هستم -

اے خدا قربان احسانت شوم
این چه احسان است قربانت شوم

دو سال می شود - که بسیار بد افتادم - باید که
اعضایم می شکست - لاکن فقط در کمرم ضرب
رسید - که نه پنجرهٔ کمر و نه قبرغه با شکستند - چند ماه
درد بود - آن هم بفضل خدا آهسته آهسته کم شده -
و حالا بکلی صحت مند شده ام -

یک واقعه قدیم

یک واقعه قدیم هم بیادم آمده که آن را برائے تفریح و تفنن طبع ناظرین باتمکین در معرض بیان مے آورم۔

در سال ۱۹۰۶ء میلادی که در کوه شمله بودم۔ یک روز مهمان بودم در منزل سردار محمد اسمٰعیل خان سفیر حکومت افغانستان مقیم دربار وائیسرائے هند۔ درین اثنا خان بهادر مولا بخش خان اتاشئ وزارت خارجۀ هند (که بعد ها به خطاب نوابی هم رسیده بود) نیز رسید۔ سردار صاحب موصوف . . . با اتاشئ مذکور در یک اطاق دیگر تنها شدند۔ بعد از چند دقیقه اتاشئ صاحب واپس رفت و سردار صاحب موصوف یک لفافه در دست گرفته بجائے خود نشست۔ و سرکاتب

خود عبدالواحد خان را طلب کرد. لفافه را به او داد و فرمود که یک عریضه به خدمت اعلیحضرت امیر صاحب حبیب الله خان بنویس که اتاشی وزارت خارجهٔ هند یک دعوت نامه از طرف والیسرائے هند آورد. که اعلیحضرت برائے چار ماه به حیث مهمان دولتیٔ حکومت انگلیس بغرض سیر و سیاحت هندوستان تشریف بیارید. این عریضه را بدست هر کسے که شخص موزون و مناسب باشد زودتر به کابل بفرست تاکه بزودی بحضور اعلیحضرت تقدیم شده جوابش بیاید. تا سررشته و انتظام آن را بوجه احسن بتوانیم کرد.

در سال ۱۹۰۷ میلادی اعلیحضرت با مصاحبین و اشخاص مخصوص دربار و یک رسالهٔ مختصر شاهی و خدمتگاران خاصه از کابل. جانب پشاور

عزیمت فرمودند۔
درکابل من جانب حکومت انگلیس۔
افتخار الدین خان سفیر مقرر بود۔ مشار الیہ نیز
ہمرکاب امیر صاحب بود۔ سردار محمد اسمٰعیل خان سفیر
افغانستان بہ پشاور رسیدہ برائے پیشوائی اعلیحضرت جانب
جلال آباد رفت۔ امیر صاحب از جلال آباد گذشتہ بود کہ سفیر
موصوف شرف دست بوسی را حاصل کرد
و عرض نمود کہ اعلیحضرت تا امروز بہ نگاہ حکومت
انگلیس ہز ہائی نس شناختہ میشوند۔ حالا یک
موقع خوبے بدست آمدہ کہ من واپس بہ پشاور
مے روم وشما رفتار موکب ملوکانۂ خود را
آہستہ بکنید۔ من بہ نمایندہ حکومت انگلیس
مے گویم کہ مانند اعلیحضرت امیر صاحب افغانستان
چند مہاراجگان و نوابانِ دیگر ہم در دربار آگرہ بہ
حیث مہمان حکومتِ دولت انگلیس شرکت

مے ورزند۔ درین دربار اگر اعلیحضرت امیر صاحب موصوف با دیگر مہاراجگان و نوابانِ ہند برابر بنشینند۔ یا بالا تر این را حکومت و ملت افغانستان بے حرمتی خود و شاہ خود مے پندارند۔ امیر صاحب راکہ یک پادشاہ خود مختار و دارائے یک سلطنت آزاد است اگر حکومت انگلیس بہ حیث ہزمیجسٹی کہ شایان شان یک پادشاہ مے باشد۔ بشناسد۔ امیر صاحب تشریف مے آورند۔ ورنہ واپس عازم کابل مے شوند۔

حکومت انگلیس بہ ہیچ گونہ وادار این امر نہ خواہد شد کہ شما واپس بروید۔ وداد در دنیا بدنام شدہ افغانستان را دشمن خود بسازد۔ لہذا حکومت مذکور این امر را قبول مے کند و شما پادشاہ خود مختار

افغانستان مے شوید - امیر صاحب این تجویز
سفیر موصوف را شرف پذیرائی عطا نموده
اورا اجازه داد که واپس به پشاور برود -
سفیر باسر ہیرلڈ دین چیف کمشنر پشاور مذاکره
کرده و او به واسطۂ تیلیگراف با ویسرائے
و ازان جا به لندن گفتگو شد - انگلیس مجبور شده
خواہش امیر صاحب راقبول کرد - به یک شرط
که حکومت انگلیس موصوف را به حیث ہز
میجسٹی مے شناسد - اما بدستور سابق باید
که با سلاطین دیگرِ دنیا براه راست تعلق نه
داشته باشند - این شرط را امیر صاحب
قبول کرد -

دانایان افغان از انگلیس ہا ہم در ڈپلوماسی
بالاتر و اغراض و مقاصد خود را پوره مے کنند
در سال ۱۹۰۷ میلادی امیر صاحب وارد پشاور

و در مهمان خانۂ پشاور که حالا بنام لیدی گرفیتھ ہائی سکول مدرسۂ طالبات است فروکش شدند۔ سر ہنری میک موہان و سر ہنری واب مهمان دار مقرر شد۔ نماز جمعه در مسجد مهابت خان در اقتداء و امامت امیر صاحب ادا شد۔ بعد از دو روزه قیام۔ امیر صاحب عازم آگره شدند۔ در آگره ویسرائے ہند و دیگر عالی منصبان ملکی و عسکری انگلیس در بهر سه پذیرائی شان را کرده مراسم اسلامی و قواعد عسکری و مهمان نوازی و هر قسم تفریح وغیره را بجا آوردند۔ از آگره امیر صاحب جانب کلکته و بامبئی وغیره روانه شدند۔ در گوالیار مهمان مهاراجه بوده شکار شیر را کردند در علیگر کالج را ملاحظه و اظهار خوشنودی فرموده یک رقم برائے امداد کالج عطا فرمودند نیز سالانه رقم امداد هم مقرر کردند۔

در بامبئی حکومت انگلیس اطلاع داد که در یک روز معین امیر صاحب بحیث مہمان دولتی ہر چیزے را که خواہش دارد بخرد۔ حکومت پول قیمت آن را ادا خواہد کرد۔ اغلب که امیر صاحب در آن روز ہیچ خریداری نه کردند۔ در کلکته سفیر افغانی امیر صاحب را در منزل خود دعوت داده عرض کرد که گوہر جان رقاصۂ معروف کابل خیلے خوش گلو و خوش نواست۔ اگر حکم باشد بحضور اعلیحضرت ساز و سرود آغاز کند۔ امیر صاحب فرمود که شب دیر شده تا بیاید یک عرصۂ بکار داد۔ سفیر صاحب رقاصۂ مذکور را پیشتر در منزل خود خواسته بود۔ عرض کرد به دو دقیقه حاضر مے شود۔ امیر صاحب فرمود که ضرورت نیست۔ بار دیگر سفیر صاحب عرض کرد که از اہل مجلس استصواب رائے کرده شود کثرت رائے به طرف خواہش سفیر صاحب

بود امیر صاحب فرمود که پادشاه دارائے یازده رائے مے باشد باوجود آن کثرت رائے طرف سفیر صاحب بود۔ امیر صاحب به بهانهٔ تشنات برخواسته رفت وازان جا پائین شده و در موتر خود نشسته عازم گورنمنت هاؤس شد۔ باقی مصاحبان و اهل مجلس نشسته از لطف رقص و سرود گوهر جان محفوظ شدند۔

در دورانِ این سیاحت معاندان و بدخواهان سعی کرده امیر صاحب را از سردار محمد اسمٰعیل خان بدظن کرده رنجاندند۔ بقول شاعر:۔

چو نیک بخت شوی غافل از حسود مباش
که خار دیدهٔ بد بخت نیک بختانند۔

نیز به سخن وصورت کودکان و مهربان بادشاهان اعتبار نه باید کرد که آن به سالے تغیر یابد واین به خیالے۔

هنگام واپسی از هندوستان امیر صاحب
در پشاور به سفیر صاحب امر فرمود که همراه ما کابل
برو. سفیر دانا دانست اگر به کابل برود خیریت نیست
عرض کرد یک دانه الماس نایاب از تاج اعلیحضرت
شاه شجاع شهید بدست شجاع الدوله افتاده
بود. حالا در تصرف نواسه اش دختر امین الدوله
موجود است برائے من نوشته که این گوهر نایاب
را بحضور پادشاه افغان تقدیم مے کنم. اگر خواهش
اعلیحضرت باشد بنده امرتسر رفته و آن الماس
را گرفته عقب اعلیحضرت کابل مے رسم. شوق
الماس امیر صاحب را فریفته کرد و فرمود ضرور
برو و زود تر الماس را گرفته. در جلال آباد
بحضور ما برس. امیر صاحب همراه قافله خود از خیبر
گذشت و سفیر با تدبیر از جمرود به پشاور رسیده
در خانهٔ ماما خیل خود قاضی هائے پشاور داخل شده

بر بستر راحت مصروف خورد و نوش شد۔ و
بعد از چند روز از پشاور روانه شده در دہلی
به سفارت خانهٔ خود مشغول کار خود گردید۔ عریضه
بحضور اعلیحضرت فرستاد۔ که الماس مذکور
بزودی حاصل نه شد۔ کوشش دارم۔ مالکهٔ
مذکور مفت نه مے دہد و قیمت مے خواہد۔ دو سه
ماه در این خط و کتابت صرف شد تاکه امیر صاحب
فہمید که این ہمه بہانه بود۔ از سفارت معزول
شد۔ و به جایش سردار عبدالعزیز خان سفیر مقرر
گردید۔ آمده چارج گرفت۔ سابقه سفیر که خیلے پول
پیدا کرده بود۔ در ہندوستان۔ گاہے در
کشمیر و گاہے در کوئٹه قیام مے کرد و یک
بنگلهٔ خوب در کوئٹه تعمیر کرد۔

جشن میت در ملک ما

یک شخص محترم در همین روزها انتقال فرمود - از وقتیکه جان بجان آفرین سپرد تنگ و دو برائے خورد و نوش شروع شد فرزندان با اقتدار دارد - دولت دارد - پسرانش موتر و ملازم ها دارند - هر طرف برائے تلاش گوشت - روغن - مصالحه خوانچه تقاب و دستر خوان و غوری هائے پلاؤ خوری و ظروف قورمه و سبزی و حلوا و فیرنی و مربا و آچار و سگریت و پان و گراکو مردمان روان شدند - جنازه برداشته طرف قبرستان روان و آشپزها مصروف طعام پزی شدند -

سه روز و شب این میله جاری بوده از درون خانه یک خانم معمر بر آمده آواز مے کشد که گراکو

و پان ختم شدہ دیگرے گوید طفل چار سالۂ مہمان
تپ کردہ واکتر بیاریدہ سویم مے گوید بچہ ہائے
مہمان ہا گرسنہ شدہ اند زود طعام بفرستید۔
برائے وارث میت این لازم کہ تعمیل احکام
مہمانان ہا را بکند ورنہ در قوم بدنام مے شود۔
وارث ہائے متمول مرحوم کہ ہرچہ دارند این
خواہش ہائے مہمانانِ مفت خود را مے توانند
پورہ کنند وائے بر حال وارث میت غریب
کہ قبل از وفات پدر یا مورث خود خانۂ خود
را بہ سود رہن نمودہ و قرض گرفتہ این
رسومات ناجائز را ادا مے کنند۔
درین رسومات قبیحہ رسم چہلم نیز شامل
است کہ مانند دعوت ولیمہ در خویشان و اقربا
و دیگر متعلقین رقعہ تقسیم مے شود۔ نان خوانچہ
پختہ مے شود۔ دوست و احباب جمع شدہ ما

ماحضر مکلف تناول مے کنند۔ سبحان اللہ
این است اتباع سنت رسول مقبول۔
حالا بخدمت صدر محترم پاکستان عرض
مے کنم کہ مثلیکہ دیگر بدعت ہائے رائجہ
پاکستان مثلاً رشوت ستانی۔ اقربا پروری۔
دوست نوازی۔ سیاہ بازاری۔ ذخیرہ اندوزی۔
وغیرہ را ازالہ نمودہ مملکت را ازین گونہ بدعنوانی
ہا پاک کردہ اند باید این طرف ہم توجہ مخصوص را
مبذول فرمایند۔ گورنران و کمشنران و دیگر
افسران را حکم بفرمایند کہ در جلسہ ہا و جرگہ ہا
بہ این مضمون ہم نطق کنند و خواص و عوام را
بفہمانند کہ این ہمہ ناجائز است۔ اگر کسے
توفیق دارد یک رقم قلیل یا کثیر را بہ مدرسہ
اسلامی دارالمساکین یا یتیم خانہ بدہد۔ یا یک
دو طالب العلم را تا اختتام درس او وظیفہ از جیب

خود بدہد۔ کار نیک و صواب است۔ تاکہ آن طلبا بعد تکمیل تعلیم خود برائے ملک و ملت مفید ثابت شوند۔

دوم ہنگامیکہ میت دفن شود۔

دعائے مغفرت خوانده ہر کسے پیے کار و بار خود برود نہ کہ برائے طعام خوری طرف منزل ورثائے میت۔ باقی سہ روز برائے فاتحہ داری وقت مقرر شود۔ دو ساعت صبح و دو ساعت شام۔ مطابق موسم گرما و سرما مردم برائے فاتحہ در خانۂ میت بروند۔ کہ وقت خورد و نوش نباشد۔ چند لحظ نشستہ و دعا کرده پس کار خود بروند۔ و ورثائے میت را ہم بگذارند کہ بہ کار و بار خود بفہمند۔ در این سہ روز رشتہ داران متوفی را باید کہ ایشان در خانہ خود طعام پختہ بہ خانۂ صاحب میت برسانند۔ کہ آن غم دیده ہا از زحمت طعام

پزی نجات یابند۔
همین طور خانم ها چند دقیقه نزد وارث میت
نشسته و آن را تسلی داده بخانهٔ خود بروند۔
از همه بالاتر در موسم سرما که میت شود
وارث علاوه از نانِ روغنی و پراته و قیماغ
چائے وغیره باید که انتظام بستره هائے بکنند
برائے مهمانان ۔ در آخر چند لحاف و چادر و بستره
ها گم مے شود۔ اکنون از خانه کسے که بستره آمده
اگر او را تاوان داده شود یک شرمندگی و اگر
او تاوان نه گیرد یک دل آزاری پیدا مے شود۔
خدائے بزرگ و برتر قوم ما را این توفیق
ارزانی فرماید که ما این بدعات و رسوماتِ
ناجائز را ترک کرده دیگر برادران خود را از
نتائج و عواقب آن آگاه سازیم۔

یک ضروری گذارش

من در کتاب ہذا راجع بہ غداران وطن ذکر چند وزراء زعماء افسران سوء را در معرض بیان آوردہ ام۔ کہ ایشان۔ بر مفاد ملک و ملت۔ مفاد شخصی خود را ترجیح دادہ وطن عزیز را در ورطۂ تباہی و بدحالی گرفتار کردہ اند۔ مگر ہم درین ضمن۔ ما را نباید خدمات بیغرضانۂ آن ذوات محترم را فراموش کنیم کسانیکہ در زمان اقتدار خود با آن غداران مملکت شامل ناشدہ دامن خود را آلودۂ لوث عذر و بیوفائی ننمودہ اند۔ مگر آن اشخاص نیک نیز درین جماعت بد مخلوط شدہ بدنام شدہ اند۔ مانند آن کہ در جنگل چون آتش مے گیرد۔

خشک و تریک جا سے سوزد۔ آن اشرار اکنون ہم از اعمالِ سوءِ خود رجوع نہ کردہ اند خدا ما ہمہ را ہدایت نیک عطا کند۔

قطعہ

وجود مردم بد آتشِ فروزان است!

کہ نیک و بد ہمہ را سر بسر ہمے سوزد

ندیدۂ کہ چو آتش بہ نیستان افتد

فقط نہ خشک۔ کہ با خشک تر ہمے سوزد

ترجمۂ
کلام اقبالؒ

شاعر شیریں پشاور محمود الحسن کوکب تبریزی کہ به زبان فارسی نیز مهارت تامے را داراست کلام اردوئے علامہ اقبال مرحوم را - به زبانِ فارسی ترجمه کرده نمونۂ کلام موصوف این است :-

فلک با مشعل شمس و قمر گر قرنها جوید
نخواهد کرد چون اقبال دانائے دگر پیدا
هزاران سال گرید دیدۂ نرگس ز بے نوری
بصد مشکل شود اندر چمن یک دیده ور پیدا

اے پرده کشائے جملۂ راز خودی
معمور ز نغمه هائے تو ساز خودی
در پیکر افسردۂ ما خاوریان!
روحے بدمیدۂ ز اعجاز خودی

یک نکتہ بگویم بتو از قول گرامی
یک نکتہ کہ زاں نکتہ نکوتر نتواں گفت
در دیدۂ معنے نگراں حضرت اقبال
پیغمبری کرد و پیمبر نتواں گفت

قطعہ

در ازل تلخابۂ حسرت بکامم ریختند

ساز و برگم سوختن آتش بجامم ریختند

لیک با این ہمہ منت پذیر طالعم

کز کرم حسن قبول اندر کلامم ریختند

تعلیم جدید و مسلمانانِ دورِ حاضر

تعلیم مرشد بوده این ۔ اے مسلم شوریدہ سر
لازم بود بر رہ روان ۔ در دہر سامان سفر
از دور چرخ پرفسون ۔ حالِ زمانہ شد زبون
گشتہ متاع کاسدے ۔ جنس شرف نقد و ہنر
آن شعلۂ کز پرتوش ظلمت گریزان بود و بس
افسردہ شد در سینہ ات چون چشمک برق و شرر
شیدائیِ غائب مباش ۔ دیوانۂ موجود شو
غالب شدہ بر آستان ۔ معبودِ عصرِ حاضر
مشکل کہ اندر این چمن ۔ سعیٔ تو بار آور شود
فرسودہ گشتہ دام تو ۔ وان مرغ زیرک تیز پر
علم است اندر این زمان ۔ امراض ملت را دوا
از بہرِ خونِ فاسدے ۔ تعلیم، نوکِ نیشتر

ایمائے رہبر در سرم سودائے علم انداختہ
فرض است بر صحرا نورد و تعمیل فرمان خضر
لیک اے نگاہِ نکتہ رس بخت زبونم را ببین
رفتم کہ خار از پا کشم محمل نہان شد از نظر
یک لحظہ غافل گشتم و صد سالہ راہم دور شد

مے خانۂ اقبال

ہان بدہ باز ہمان بادہ و جام اے ساقی ✱ کہ شود بہرہ ام آن قرب مقام اے ساقی
اندکے یاد بہ مینائے غزل بودہ مرا ✱ آنکہ در مشربِ شیخ است حرام اے ساقی
شاہی بشیشۂ تحقیق ز صفا نظر آن ✱ ماندہ بس بندۂ ملا دام اے ساقی
از میان رفت دمِ تیغ جگر خوارۂ عشق ✱ در کفِ عقل فرو ماندہ نیام اے ساقی
شب تاریک مرا مشعلِ مہتاب بدہ ✱ ہست در ساغرِ نو ماہ تمام اے ساقی
ساغرِ چند ز مے خانۂ اقبال بیار
تا رسد کوکبِ دل خستہ بجام اے ساقی

حالات قوم ہزارہ جات افغانستان

درمنطقۂ کوہستان شمالی وجنوبیٔ افغانستان یک قوم غیور وجسور بنام "ہزارہ جات" آباد است. کہ آباواجداد شان در زمانہ ہائے قدیم از منگولیا ترک وطن کردہ درین جا سکونت اختیار کردہ بودند جوہر شجاعت وشہامت۔ نیز حس وفاداری منجملۂ اوصاف خاصۂ این قوم است۔

احوال سابقۂ این قوم شجاع وجنگجو۔ در اوراق کتب تواریخ مفصل درج است۔ من. حالات وواقعات دورِ آخر این را قوم را مجملاً در معرض تحریر مے آورم۔

درعہد حکومت اعلیحضرت امیر شیر علی خان

۱۸۶۳-۸۱ع پرورش و خبرگیری مخصوص این
قوم از طرف حکومت به عمل مے آمد در آن
زمان رئیس و سردار اعظم این قوم شخصے بود
به اسم شیرعلی خان موسوم که نظر به شرافت
و نجابت موصوف۔ اعلیحضرت اورا به خطاب
سرداری۔ و مشاہرہ و عزت سرفراز فرمودہ
بود۔ مشارالیه نیز با افراد اقوام خود۔ وفادار
صادق اعلیحضرت امیر شیرعلی خان بودہ۔
بعد از وفات امیر مرحوم۔ این قوم با جانشین
او اعلیحضرت امیر محمد یعقوب خان هم اظهار
وفاداری نمودہ۔ از هیچ گونه دوستداری
و جان نثاری دریغ نمے کردند۔ انقلابات
زمانه امیر موصوف را بدست انگلیس اسیر
هند ساخت۔ و دشمن قوی این خاندان
یعنی اعلیحضرت امیر عبدالرحمن خان پادشاه

افغانستان شد۔

چونکہ خود و قوم سردار شیرعلی خان وفادار و طرف دار خاندان اعلیحضرت امیر محمد یعقوب خان بوده که دشمن اعلیحضرت امیر عبدالرحمن خان به شمار مے رفت گرد کدورت و عناد به علیه این قوم در دل اعلیحضرت امیر عبدالرحمن خان نشستن امرے بود لابدی و قدرتی۔ چنانچه امیر موصوف بر این قوم شدت و سختئ فوق العاده را روا داشته۔ آخرکار بقول ؎

نه بینی که چون گربه عاجز شود
بر آرد به چنگال چشم پلنگ

این قوم تنگ آمده به جنگ آمد۔ اما در مقابلِ افواج قهرمانئ اعلیحضرت امیر عبدالرحمن خان جمعیت این قوم کم اسلحه و بے چاره

تاب و مقاومت نیاورده و شکست خورده اسیر و قتل و خانمان برباد شدند. کسانیکه از استیلائے امیر نجات یافتند وطنِ عزیز خود را در ۱۸۹۲ء گذاشته در کوئٹہ بلوچستان پناه گرفتند. و خواهش سیاسی امیر موصوف پوره شد.

دولت انگلیس مهاجرت این قوم شجاع و جنگ آموزده را برائے مصالح سیاسی و دفاعی خود موزون و غنیمت دانسته دست شفقت خود را بر سرِ ایشان نهاده پرورش و پرداخت شان را وظیفهٔ خود شمرد. از جملهٔ جوانان این قوم یک پلٹن را ترتیب داده برائے شان یک موقعیتِ مناسبے را فراهم نمود که به آرام و آسائش زندگانیٔ خود را بسر کنند.

اولاد این قوم دارائے تعلیم شدہ در عسکر دولتی انگلیس و پاکستان به مناصب بلند فائز شدند۔ چنانچہ یک فرد محترم این قوم۔ سردار محمد موسیٰ خان نواسئہ سردار شیر علی خان مرحوم امروز سپہ سالار عساکر پاکستان است۔

ہمچنین در سابق سادات عرب و افغان و مغول ہا وغیرہ از خارج آمدہ در سرزمین ہند۔ پادشاہی ہا و ریاست ہا را تشکیل دادہ اند۔ مثلاً بھوپال۔ رام پور۔ روہیکند۔ بھاول پور۔ حیدرآباد۔ لوہارو۔ پالن پور۔ راون پور وغیرہ۔

ہیچو پرکار ہم یک پا در شریعت مستقیم
پائے دیگر سیر ہفتاد و دو ملت مے کنند

بتاریخ ۲۲ مئی ۱۹۵۹ء بیانے کہ روبروے ارکان ہیئت قانون سازی دادہ ام۔ درج ذیل است:-

۱۔ پاکستان یک مملکت عظیم اسلامی است۔ اسلام تقریباً چاردہ صد سال پیشتر برائے پیروانِ خود آئینے را کہ تشکیل دادہ۔ بنام "قانون شریعت" موسوم است۔ این قانون را کہ ہیچ ترمیم و تنسیخ را در او گنجائش نماندہ۔ "قرآن و سنت" مے نامند۔ چونکہ ما و شما ہمہ مسلمانیم و مملکت پاکستان یک مملکت اسلامی

است۔ لہذا ہیچ قانونے جز قانون شریعت برائے
ما مفید نیست۔
قانونِ انگلیس۔ منافیٔ نظریات ومقتضیاتِ
ما مسلمانان است۔ ہر آئینے کہ بر اساس قانون
انگلیس مرتب شود۔ نتیجۂ آن ہمان خواہد بود
کہ بصورت "قرارداد مقاصد" بظہور پیوست۔
اگر بار دگر نیز قرآن و سنت را گذاشتہ آئین
جاریہ ساختہ شود۔ نتیجہ اش ہمان بود۔

من جرب المجرب حلت بہ الندامہ۔

بر علیہ "قانون شریعت" ہیچ مسلمان۔ اعتراضے
را دارد نمے تواند کرد۔ ہنگام ترتیب آئین برائے
پاکستان۔ این امر را باید ملحوظِ خاطر داشت کہ
برائے تمام مملکت این چنین آئین مرتب کردہ
شود۔ کہ عوام بر علیہ او معترض نہ باشند۔ و آن
آئین ضروریات ملی، تمدنی، اقتصادی، دفاعی و

اخلاقیٔ باشندگان ملک را بوجہ احسن سرانجام دہد۔ ورنہ ہر زبان و ہر سخن اجرائے کار را برہم مے زند:۔

قرآن مجید حکم اطیعوا اللہ و اطیعوا الرسول و اولی الامر منکم را نافذ فرمودہ ما را درس اطاعت خدا۔ اطاعتِ رسول و اطاعت اولی الامر آموختہ نہ کہ اطاعت صدہا وزیران و اعضائے مجلس شوریٰ خواہ ایشان پیروانِ مذہب و مشرب غیرہم باشند۔ دین اسلام قانونِ شریعت را برائے تمام عالم اسلام واجب العمل قرار دادہ۔ لقولہٖ تعالےٰ:۔

ومن یبتغ غیر الاسلام دینا فلن یقبل منہ

یعنی بغیر اتباع قرآن و سنّت ہیچ کس مومن نہ مے تواند شد۔

گر تو مے خواہی مسلمان زیستن ؛ نیست ممکن جز بہ قرآن زیستن

صحابۂ کرام کہ اہلِ زبان و فہمیدۂ قرآن بودند
تنہا بہ یک شخص یعنی حضرت صدیق اکبر رضؓ
حضرت عمر فاروق رضؓ حضرت عثمان ذوالنورین رضؓ یا
حضرت مرتضیٰ علی رضؓ وغیرہ بیعت کردند نہ کہ
بہ صدہا۔

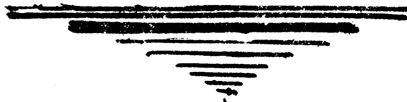
اگر راجع بہ قانونِ شریعت۔ این گفتہ
شود کہ مشارالیہ برائے ضروریات و مقتضیاتِ
عصر موجودہ مکتفی نیست البتہ صاحب نظران
خود خیال بفرمایند کہ اقوام غیر یہ ما خندہ نہ
خواہند کرد؟

کہ یک طرف مسلمانان این ادعا دارند کہ قانون شریعت
اسلام برائے سائر اقوام و ملل گیتی قابل
قبول است۔ وطرف دیگر در یک مملکت عظیم
اسلامی پاکستان خود شان این قانون
را رائج نہ مے کنند۔

حاصل کلام اینکه برائے ما مسلمانان ۔ بدون قانونِ شریعت ۔ دیگر ہیچ آئین و قانون فائدہ مند نیست ۔ اجرائے قانونِ شریعت را نہ صرف مسلمانان پاکستان بلکہ تمام مسلمانانِ عالم بہ نظر خوشنودی خواہند دید ۔

من آنچہ شرط بلاغ است باتو مے گویم
تو خواہ از سخنم پند گیر خواہ ملال

(صاحبزادہ نور محمد شاہ)

فارسی ترجمۂ ساقی نامۂ اقبال

(کوکب تبریزی)

ساغرے چند زمے خانۂ اقبال بیار

تا رسد کوکب لب تشنہ بکام اے ساقی

شدہ خیمہ زن۔ کاروانِ بہار

بہشتِ نظر دامن کوہسار

زمین از گل و لالہ و نسترن

شدہ رو کشِ پرنیان و پرن

جہان در تہِ پردۂ رنگ ہا

تپان خون دل در رگِ سنگ ہا

فضا نیلگوں و ہوا پر سرور

نہ گنجند در آشیان ہا طیور
خرامان و رقصان چو طاؤس و مار
روان آب سر چشمۂ جوئبار
گریزان و غلطان و خیزان و مست
گہے در ستیز و گہے در شکست
گہے در ترنم گہے پُر خروش
گہے نرم سیر و گہے گرم جوش
چو پیچ و خم زلفِ بنگالیان
بہ پیچ و خم کوہساران دوان
بہ تندی چو سیل عزم بیدرنگ
کند پارہ پارہ دلِ خارہ سنگ
سرت گردم اے ساقیٔ خوش صفات
شنو از لبِ جو۔ پیامِ حیات
بدہ ساقیا! آن مئے سازگار
کہ ایامِ گل کے رسد بار بار؟

سے مئے کو فروزد ضمیرِ حیات
سے مئے وجہِ سرمستیٔ کائنات
سے مئے حاملِ سوز و ساز ازل
کشاینده قفل راز ازل
بیفگن سرا پرده راز را
به جنگ آر کنجشک و شہباز را
کُہن گشته رسم و ره باستان
شده مطرب عصر نو نغمه خوان
چنان فاش گردیده راز فرنگ
که حیران شده حقه باز فرنگ
خوشا دور سرمایه داری گذشت
زمانه بساطِ کہن در نوشت
خلایق زجور وزیران برست
ز بیداد پیران و میران برست

همه در پیِ جنگ چون زرگران
یکے دزد بود و یکے پاسبان
زمانه به مهدِ سکون آرمید
بگو زنده بادا! نظام جدید
به افراخت چینی سر از خواب ناز
همالہ در چشمه ہا کرده باز
دل طور سینا و فاران دو نیم
به راه تجلی ست چشم کلیم
مسلمان به توحید گرم و خروش
مگر دل ہنوز است زنار پوش
تمدن، تصوف، شریعت، کلام
بتانِ عجم را سراسر غلام
حقیقت شده در خرافات گم
که ملت شده در روایات گم
دل آویز و رنگین کلام خطیب

ز ذوق طلب. خاطرش بی‌نصیب
ز منطق بیان هاشش پیراسته
به نحو و لغت دفتر آراسته
همان صوفی صاف روشن ضمیر
که بوده مایهٔ صدقش اندر خمیر
عجم گردش اندر خیالات گم
شده این سالک اندر روایات گم
نماند آتش عشق در مجمرش
به باد فنا رفت خاکسترش
بده ساغر وحدت دل پذیر
رهانم ز تقلید ملا و پیر
ز پیران جاهل بتنگ آمدم
به شیخان گمره به جنگ آمدم

